

Scenario's voor subregionale schaalarrangementen voor duurzaamheid

Pascal Debruyne, Erik Paredis & Dominiek Vandewiele
Centrum voor Duurzame Ontwikkeling (UGent)

Oktober 2009 – Working Paper n°16

Het Steunpunt Duurzame Ontwikkeling is één van de 14 steunpunten voor beleidsrelevant onderzoek die door de Vlaamse Regering zijn opgericht in januari 2007. Deze steunpunten zullen zowel kortlopend als langlopend onderzoek verrichten, relevant voor verschillende beleidsdomeinen. Het Steunpunt Duurzame Ontwikkeling is samengesteld uit vier onderzoeksgroepen van drie universiteiten.(GEGSD-KUL, HIVA-KUL, MEKO-VUB, CDO-UGent).

Contact:

Secretariaat Steunpunt Duurzame Ontwikkeling
Katholieke Universiteit Leuven
Hoger Instituut voor de Arbeid
Parkstraat 47 – Bus 5300
B – 3000 Leuven
Tel.: (32) 016 32 31 28
Fax: (32) 016 32 33 44
E-mail: SteunpuntDO@kuleuven.be
Website: www.steunpuntdo.be

Deze paper werd geschreven in het kader van het project 2 ‘Multi-actor en multi-levelbeleid voor duurzame ontwikkeling’, Centrum voor Duurzame Ontwikkeling, Universiteit Gent. Bij de publicatie van dit rapport werkt Maarten Roels als onderzoeker op dit project.

Meer informatie: Maarten.Roels@UGent.be

Inhoud

1. Inleiding	1
1.1 <i>Het steunpunt duurzame ontwikkeling</i>	<i>1</i>
1.2 <i>Verdere aflijning van de onderzoeksopdracht</i>	<i>1</i>
1.3 <i>Onderzoeksmatige uitvoering van deze doelstellingen</i>	<i>2</i>
2. Onderzoeksvraag en methodologie voor de ontwikkeling van scenario's.....	3
2.1 <i>Doelstelling.....</i>	<i>3</i>
2.2 <i>Scenario's.....</i>	<i>3</i>
3. Multi-level governance in subregionale arrangementen.....	4
3.1 <i>Theoretisch denkkader.....</i>	<i>4</i>
3.2 <i>Wat hebben we geleerd uit de praktijk: ROM-project, stedenfonds, streekplatform Meetjesland.....</i>	<i>6</i>
4. De zes bouwstenen van de scenario's	7
4.1 <i>Inleidende beschouwingen.....</i>	<i>7</i>
4.2 <i>De bouwstenen.....</i>	<i>8</i>
4.3 <i>Naar een aggregatie van bouwstenen.....</i>	<i>11</i>
4.4 <i>Een kader om de scenario's te bespreken.....</i>	<i>12</i>
5. De scenario's voor duurzame ontwikkeling voor het subregionale niveau in een multi-level governance-setting.	13
5.1 <i>Scenario 1: 'fonds duurzame ontwikkeling' voor voorbeeldprojecten op subregionaal niveau</i>	<i>13</i>
5.2 <i>Scenario 2: maximale institutionele integratie binnen LNE.....</i>	<i>16</i>
5.3 <i>Scenario 3: maximale institutionele integratie 2 (integratie van DO in overkoepelende institutie & overlap bundelen naar het lokale niveau)</i>	<i>18</i>
5.4 <i>Scenario 4: subregionaal model voor geïntegreerde ruimtelijk-fysieke projecten</i>	<i>20</i>
6. Bibliografie	23

1. Inleiding

1.1 Het steunpunt duurzame ontwikkeling

Dit onderzoek komt tot stand binnen het Vlaamse Steunpunt Duurzame Ontwikkeling. Eén van de opdrachten van dit Steunpunt is een antwoord bieden op de meerschaliige institutionele context waarin het Vlaamse beleid duurzame ontwikkeling moet functioneren. Deze institutionele complexiteit verwijst niet alleen naar de internationale of Europese dimensie waarin duurzaamheid verwickeld is, maar ook naar de subnationale en subregionale complexiteit waarin verschillende beleidschalen (multi-level) en actoren (multi-actor) betrokken zijn. Dit onderzoek behandelt vooral het subregionale beleid voor duurzaamheid. 'Subregionaal' wordt daarbij als gedeelde noemer gebruikt voor alle institutionele arrangementen die 'onder' het Vlaamse regionale schaalniveau liggen. Het betreft hier zowel de steden, de gemeenten, de streekplatforms, de provincies enzovoort. Beter dan de term 'het lokale' vat deze gedeelde noemer het volledige subregionale beleidsveld. Wij willen met dit (kortlopende) onderzoek nagaan hoe binnen (1) complexe bestaande subregionale schaalarrangementen waarin verschillende beleidschalen interageren, alsook (2) een veelheid van publieke, semipublieke en private actoren werkzaam zijn, er (3) een beleid voor duurzaamheid kan worden uitgebouwd dat voor draagvlakverbreding kan zorgen. Samengevat: *'multi-level governance voor subregionale duurzaamheid'*.

1.2 Verdere aflijning van de onderzoeksopdracht

Het onderzoek over verschillende subregionale schaalarrangementen tussen Vlaamse regionale en subregionale overheden zoals lokale overheden inzake duurzame ontwikkeling heeft volgende doelstellingen:

1. een elementair denkkader op te bouwen over het fenomeen van multi-level subregionale schaalarrangementen specifiek voor samenwerking tussen Vlaamse en subregionale overheden, alsook over het fenomeen van governance netwerken tussen verschillende beleidsniveaus en private actoren; en meer bepaald met het oog op het verbreden van het maatschappelijke draagvlak voor duurzame ontwikkeling in Vlaanderen;
2. specifieke Vlaamse subregionale governance netwerken beschrijven en analyseren vanuit het perspectief van een duurzame ontwikkeling;
3. uitspraken te doen over de mogelijkheden en beperkingen van die specifieke subregionale schaalarrangementen voor duurzame ontwikkeling op basis van het onderzoek bij een selectie van bestaande Vlaamse subregionale schaalarrangementen.

De subregionale schaalarrangementen voor duurzaamheid, waarvan sprake is in de derde doelstelling, worden geselecteerd op basis van hun relevantie. De relevantie van subregionale schaalarrangementen wordt onder andere bepaald op basis van kenmerken die verband houden met principes binnen een duurzame ontwikkeling (economische, sociale en fysiek-ecologische principe, inter- en intragenerationele rechtvaardigheid), en het multi-level governance concept. We danken hierbij aan (1) het beleidsdomeinoverkoepelend niveau (sociaaleconomische en ecologische ontwikkeling), (2) het integrerend karakter gericht op integratie van duurzame ontwikkeling doorheen de verschillende beleidsterreinen in plannings-, beslissings- en uitvoeringsprocedures (3) de aanwezigheid van verschillende beleidschalen en diverse private

¹

Deze doelstellingen werden vastgelegd in overleg met de opdrachtgever van het Steunpunt Duurzame Ontwikkeling.

actoren en (4) het lange termijn perspectief. Er werden uit de verschillende bestaande subregionale schaalarrangementen een drietal cases te geselecteerd die meer in detail bestudeerd werden op hun mogelijkheden voor stimuleren van lokale duurzame ontwikkeling. De analyse van dit soort subregionale schaalarrangementen biedt inzicht in de verschillende mogelijkheden voor de Vlaamse overheid om duurzame ontwikkeling lokaal te stimuleren. We² verwijzen hiervoor naar de paper *Multi-level governance voor subregionale duurzaamheid in Vlaanderen* die binnen het kader van het Steunpunt Duurzame Ontwikkeling gepubliceerd werd, en waarin als cases het stedenbeleid via het Stedenfonds, de subregionale streekontwikkeling/streekplatform+ Meetjesland en het ROM-project Gentse Kanaalzone besproken worden.

1.3 Onderzoeksmatige uitvoering van deze doelstellingen

Om aan de eerste doelstelling te beantwoorden werd een theoretisch framework gemaakt met een kader voor '*Multi-level governance voor subregionale duurzaamheid*', waaronder een afbakening van 'duurzame ontwikkeling' alsook van 'multi-level governance' (De Bruyne et al., 2009). De studie behandelt uitvoerig duurzame ontwikkeling binnen subregionale schaalarrangementen die duurzaamheid bevorderen. Om aan de tweede doelstelling te beantwoorden werd in het rapport een analyse gemaakt van het bestaande duurzaamheidsbeleid op lokaal schaalniveau aan de hand van bestaand onderzoek en literatuur. Hierbij werd ingegaan op het lokale duurzaamheidsbeleid in Vlaanderen, wat vooral terug te brengen is op sectoraal milieubeleid met hoogstens een externe integratie van belendende beleidsdomeinen, en worden enkele pro's en contra's wat betreft het gangbare 'lokale duurzaamheidsbeleid' opgesomd. De derde doelstelling vraagt dat er een selectie van subregionale schaalarrangementen wordt gemaakt. Daarom worden enkele 'geïntegreerde subregionale schaalarrangementen met een langetermijnplanning' besproken, zoals het Vlaamse stedenbeleid, het Streekplatform Meetjesland en ROM-project Gentse Kanaalzone, waaruit we kunnen leren en kenmerken kunnen halen voor de opbouw van scenario's (zie verder).

Niettegenstaande er verschillende rationele perspectieven en formele modellen van beleidsfasering bestaan om (strategische) besluitvorming in kaart te brengen, wordt in het rapport de nadruk vooral gelegd op de procesdimensie van duurzame ontwikkeling, op de complexe maatschappelijke en politieke processen, alsook op de deliberatieve interactie tussen verschillende overheidsactoren en actoren uit de civiele maatschappij. Daardoor wordt het onderzoek niet beperkt tot een rationeel model van besluitvorming, waarbij het begin- en eindpunt onproblematisch met elkaar verbonden zijn op een lineaire manier door rationele beslissingsprocedures. Beslissingen en besluitvorming zijn ook afhankelijk van een zekere mate van incrementalisme (Lindblom, 1959) en padafhankelijkheid (Boas, 2007) waardoor er steeds contextuele beperkingen, specifieke mogelijkheden en vooral sociale machtsverhoudingen meespelen.

In dit rapport worden een viertal scenario's verder uitgewerkt. Ze werden gebaseerd op inzichten vanuit de theorie en de empirie, of de state-of-the-art (internationale) wetenschappelijke kennis die ontwikkeld werd binnen het theoretische denkkader, plus de ervaringen van bestaande Vlaamse subregionale meerschelijke arrangementen. Ze werden ontwikkeld op voorzet van de onderzoekers, in overleg met de stuurgroep.

1. 'fonds duurzame ontwikkeling' voor voorbeeldprojecten op subregionaal niveau;
2. maximale institutionele integratie binnen LNE;

²

Debruyne, P., Vandewiele, D., 2009, Multi-level governance voor subregionale duurzaamheid, Vlaams Interuniversitair Steunpunt voor Duurzame Ontwikkeling, Gent, 98 p.

3. maximale institutionele integratie 2 (integratie van DO in overkoepelende institutie & overlap bundelen naar het lokale niveau);
4. subregionaal model voor geïntegreerde ruimtelijk–fysieke projecten.

2. Onderzoeksvraag en methodologie voor de ontwikkeling van scenario's

2.1 Doelstelling

Het doel van dit onderzoeksrapport is multi-level governance scenario's te ontwikkelen voor een versterkt partnerschap tussen het centraal (Vlaams) en het subregionaal beleidsniveau, die duurzaamheidsbevorderend kunnen werken. Deze scenario's moeten zorgen voor draagvlakverbreding via een deliberatieve en meer collaboratieve planningsaanpak, in een multi-actor/multi-level setting waarbij duurzame ontwikkeling voor een geïntegreerd beleidsvormend proces op lange termijn staat op het subregionale niveau. 'Duurzaamheid' is hierdoor wezenlijk 'een sociale praktijk' en 'praktisch project' (Saey, 1996; 2002). Dat wil zeggen dat we ervan uitgaan dat er in de samenleving (ook) verdeeldheid heerst over fundamentele opvattingen, dat de werkelijkheid *geframed* wordt doorheen een verschillende lens naargelang de posities die aanwezig zijn, alsook macht hierin een belangrijke rol speelt. Daarom zal men voor het streven naar meer gedeelde en gedragen praktijken ten voordele van duurzaamheid, ook groepen moeten ondersteunen en toelaten die macht op te bouwen binnen concrete geïntegreerde projecten. Om over te gaan tot een dergelijke praktijk van duurzaamheid worden enkele scenario's opgesteld ter begeleiding van mogelijke beleidskeuzes. Scenario's moeten gezien worden als *prospectief-normatieve kaders* met enkele transformatieve aspecten die een aanzet kunnen geven tot beleidsmodernisering. De scenario's die hier worden geschetst zijn projecties vanuit complexe subregionale schaalarrangementen naar de toekomst toe. Ze kunnen op zich staan of met elkaar verbonden worden. De scenario's sluiten elkaar dus niet uit (ze impliceren geen 'of-of'), maar laten de mogelijkheid van een combinatie ('en-en') toe. Ze dienen als 'een set van coherente verhaallijnen' voor verdere discussie over de toekomst van duurzame ontwikkeling in Vlaanderen, tussen verschillende politieke, ambtelijke en civiele actoren op verschillende beleidsniveaus. Daarbij worden in dit beleidsadviserende deel relaties gelegd met het huidige beleid, zodat we realisme inbouwen.

2.2 Scenario's

Binnen de studie van de toekomst zijn scenario's een vorm van systematisch benadering van de toekomst, met als doel het debat over beleidsbeslissingen (en dus de beleidsbeslissingen zelf) te sturen en ondersteunen. Evenwel, aan de term *scenario* worden verschillende betekenissen gekoppeld, afhankelijk van de toepassing.

Het gebruik van scenario's kende een grote ontwikkeling na de tweede wereldoorlog, met name binnen de militaire administraties als instrumenten om met de onzekerheden om te gaan en strategische keuzes beter te kunnen onderbouwen (in de Koude Oorlog). Later werd de scenariotechniek verder verspreid in de zakenwereld (bv. Shell, jaren '60) en in de wetenschappelijke wereld, als methode waarbij men leert om te gaan met verandering en onzekerheden. Scenario's werden steeds meer ondersteund door computermodellen, zoals in het Rapport van de Club van Rome in 1972 (*The Limits to Growth*) dat handelt over de milieudraagkracht van de aarde, gevoed door parameters zoals bevolkingsaan groei, consumptie, productie, grondstoffengebruik, milieu-impact, ... Intussen zijn talrijke scholen ontstaan die elk een specifieke invulling geven aan scenario's: als instrument voor strategieontwikkeling in ondernemingen, als instrument voor onderzoek en ontwikkeling

(R&D), als een holistische toekomst- benadering waarbij complexe samenhang van allerlei factoren en omstandigheden onderzocht wordt, als ontwikkeling van exploratieve toekomstbeelden, ...

Binnen de variëteit waarbinnen het concept *scenario* een invulling krijgt, is het doel van dit rapport om een aantal alternatieven of opties voor subregionale - regionale samenwerkingsverbanden of arrangementen te ontwikkelen. Het zijn daarom denkoefeningen over mogelijke toekomstige samenwerkingsverbanden. Het concretiseren van deze mogelijkheden laat toe om ze concreter te evalueren en ondersteunt de beleidskeuzes, omdat de scenario's een toekomst schetsen geven van een samenhang van allerlei elementen, dynamieken, randvoorwaarden, etc. In deze zin volgen we de toepassing van scenario's als een vorm van denkconstructies of verhaallijnen om de toekomst te verkennen,³ zoals de studiedienst van de Vlaamse Regering deze eerder hanteerde (Peter Desmedt, 2005): *“Toekomstverkenningen geven informatie over de samenhang en dynamiek van een systeem of samenleving in zijn geheel. Een toekomstverkenning is een denkconstructie van een nog niet bestaande werkelijkheid die duidelijk verschillend is van een waarneembare werkelijkheid. (...) De inzet van toekomstgerichte methoden maakt het mogelijk om voor complexe uitdagingen en beleidsvragen antwoorden te zoeken. (...) Onzekerheid heeft ook te maken met een verandering van verwachtingen, waarden en normen in de maatschappij. Scenario's vormen hierbij paden in de vorm van verhaallijnen naar mogelijke toekomstbeelden die verschillende interpretaties van de toekomst weerspiegelen.”*

De scenario's die we hier ontwikkelen zijn normatief van aard (Goeminne et al., 2007). Normatieve scenario's zijn verbeeldingen van een maatschappij of een sector of activiteit (in dit geval: het bestuur) ontworpen kan worden zodat deze beter dan de huidige functioneert. Deze denkwijze suggereert oplossingen voor fundamentele maatschappelijke problemen door normatieve doelstellingen te hanteren, en de paden naar deze doelstellingen te verkennen. Het zijn dus scenario's die verschillende beelden finale -gewenste- toestanden ontwikkelen, op basis van wat mogelijk wordt geacht. Ze zijn dus niet predictief of voorspellend van aard, maar zijn exploratief of verkennend in die zin dat ze onderzoeken hoe een gewenste toestand zou kunnen zijn.

Binnen onze scenario's gaan we niet dieper in op onzekerheden, op mogelijke maatschappelijke tendensen of gebeurtenissen die een bepalende invloed kunnen hebben op de organisatie van het bestuurlijke apparaat, inclusief de mate van participatie van het maatschappelijk middenveld etc. We kiezen er voor om evenmin rekening te houden met de mogelijke impact van andere (al dan niet voorspelbare) evoluties op het vlak van demografie, economie, klimaat, internationale institutionele tendensen, ... omdat onze scenario's zich op korte en middellange termijn situeren en we oordelen dat de andere parameters eerder op langere termijn determinerend zouden kunnen zijn.

3. Multi-level governance in subregionale arrangementen

3.1 Theoretisch denkkader

Dit rapport maakt deel uit van een aantal rapporten binnen het onderzoeksproject 'Multi-level governance voor duurzame ontwikkeling' van het Steunpunt Duurzame Ontwikkeling (zie

³

De term scenario kent verschillende interpretaties en definities, afhankelijk van het doel. Het achterliggende doel van scenario's is omgaan met onzekerheden die men in de toekomst verwacht, en hoe men hier op kan anticiperen. Volgens de academische literatuur kunnen scenario's rond drie vragen draaien: 'What will happen?', 'What can happen?' and 'How can a specific target be reached?' (Goeminne en Mutombo, 2007)

hoger). In dit deel vatten we in grote lijnen samen wat we verstaan onder Multi level governance en duurzame ontwikkeling, zoals uitgewerkt in het rapport 'Multi-level governance voor subregionale duurzaamheid in Vlaanderen.' (Debruyne et al., 2009)

3.1.1 Multi-level governance op subregionaal niveau

In dit onderzoek gaan we op zoek naar *multi-level governance voor duurzame ontwikkeling op subregionaal niveau in Vlaanderen*. Het subregionaal beleid (het lokale, gemeentelijk, stedelijke en andere beleidsniveaus onder het Vlaamse of regionale niveau) wordt meestal geprezen voor de rol die het kan spelen in een beleid 'dicht bij de mensen'. Het lokale of subregionale schaalniveau, zo lijkt het, vormt mogelijks een doorleefde politieke arena waarin een nieuwe grammatica van participatie of collaboratie enerzijds en deliberatieve interactie tussen overheid en civiele samenleving (middenveld en marktactoren) anderzijds vorm kan krijgen. Dit hebben we aangetoond aan de hand van een drietal case: Streekplatform Meetjesland, ROM-project Kanaalzone Gent, Vlaamse Stedenbeleid (De Bruyne et al., 2009).

We stellen vast dat sturing, macht en regulatie verschuiven in drie richtingen: (1) opwaarts en (2) neerwaarts van de nationale staat naar (verticaal) verschillende beleidschalen en (3) zijwaarts (horizontaal) naar verschillende private en semipublieke partners. Naar (1) en (2) verwijzen we als 'multi-level' of meerschalgheid, terwijl we naar (3) verwijzen als 'governance'. Deze driedelige dynamiek die we onder de noemer van 'multi-level governance' plaatsen, krijgt enerzijds een concreet institutioneel gezicht door de (al dan niet vermeende) 'downscaling' van regulatie en sturing naar beneden toe. Er is daarbij een gestage accentverschuiving richting regionale en lokale autonomie. Tegelijk ontstaan 'nieuwe' beleidsschalen zoals de regionale landschappen, verschillende streekplatforms, gebiedsgerichte projecten, stedenbeleid, de vorming van een Eurometropool (regio Kortrijk-Rijsel), ...

Toekomstige uitdagingen, dilemma's en risico's wat betreft beleidsvorming vragen vanuit het bovenstaande MLG-perspectief samengevat (1) een actieve betrokkenheid van private en publieke actoren zodat het draagvlak voor beleidinitiatieven vergroot, (2) een geïntegreerd beleid dat voorbij de sectorale en verkokerde aanpak komt om complexe problemen waarbij verschillende beleidsdomeinen betrokken zijn aan te pakken en (3) een meerschalg aanpak waarbij we ons niet ruimtelijk isoleren; bijvoorbeeld door stedelijke of lokale problemen niet voorbij de grenzen van de stad of gemeente te definiëren. Samengevat noemen we deze nieuwe institutionele grammatica waarbij er verticale beleidschalen interageren met een amalgaam van publieke en private actoren een 'multi-level governance'-beleid.

3.1.2 Duurzame Ontwikkeling

In deze onderzoekslijn ligt de nadruk veeleer op het zoeken naar een sociaal-politiek (maatschappelijk en politiek) draagvlak voor duurzame ontwikkeling via een deliberatieve en collaboratieve aanpak met een amalgaam van actoren. Het methodologisch uitgangspunt dat hier gevolgd wordt, is duidelijk complexiteitserkendend. Overheden moeten immers steeds meer beslissen in een sterker wispelturige burgersamenleving, waarin verschillende actoren en hun interpretaties, visies en verschillende discours een plaats moeten krijgen. In deze deliberatieve aanpak die in dit onderzoek wordt gevolgd, is er ruimte voor ideologisch debat, verschillende belangen en posities, dialoog, sociale contestatie en de creatie van een draagvlak vanuit de sociale praktijk centraal. Vanuit die deliberatieve contestatie kan geleidelijk gewerkt worden aan de uitbouw van een gedeeld duurzaam discours, al is dat steeds onderhevig aan tijdruimtelijke dynamieken, dat kan leiden tot een draagvlak voor duurzame praktijken. We zullen naar dit soort collaboratieve planning als praktisch project verwijzen doorheen dit onderzoek met de term 'deliberatieve democratie'.

Het is duidelijk, omdat dit onderzoek gaat over de verbreding van het actieve en passieve draagvlak voor duurzame ontwikkeling, dat duurzaamheid hier een dubbele invulling krijgt: (1) een inhoudelijke invulling volgens de principes (inter- en intragenerationele rechtvaardigheid) en dimensies (economisch, ecologisch, sociaal) van duurzame ontwikkeling en (2) een politiek - institutionele invulling omdat het gaat om een institutionele complexiteit waarbij verschillende publieke en private actoren (multi-actor) betrokken worden in participatieve (beleidsvormings-) processen die bijdragen aan een kwalitatieve ontwikkeling op lange termijn die een reëel draagvlak hebben.

Op die manier wordt rekening gehouden met de enkele principes van duurzame ontwikkeling:

- multi-dimensionaliteit waaronder ecologische begrensbaarheid/economische ontwikkeling/sociale rechtvaardigheid;
- multi-temporaliteit zoals het langetermijndenken overheen verleden, toekomst en heden;
- multi-schaal of meerschalligheid zoals het subsidiariteitsprincipe vereist, binnen de context van Multi-level governance (interactie tussen beleidschalen en verschillende actoren uit de overheid en de civiele samenleving).

3.2 Wat hebben we geleerd uit de praktijk: ROM-project, stedenfonds, streekplatform Meetjesland

Binnen het onderzoeksopzet werd een selectie van bestaande subregionale schaalarrangementen gemaakt waarbij de kansen en beperkingen van deze subregionale schaalarrangementen voor een duurzaam ontwikkelingsbeleid belichten. Uit dit kwalitatief onderzoek naar deze subregionale schaalarrangementen, worden kenmerken gehaald. Door abstractie te maken van deze kenmerken die duurzaamheidsbevorderend werken, kunnen we als beleidsvoorbereiding, enkele normatief - exploratieve scenario's halen die kunnen dienen voor verder debat.

De drie cases, het Streekplatform Meetjesland, het ROM-project Kanaalzone en het Vlaamse Stedenbeleid organiseren elk op hun eigen manier de subregionale samenwerking. Ze komen bijvoorbeeld tot stand naar aanleiding van fricties tussen de bestaande schaalgroottes van de steden en gemeenten, gebonden door hun administratieve grenzen, en grensoverschrijdende onderwerpen en dynamieken zoals de Gentse Haven in een poging voor de Kanaalzone een eigen logica op te zetten los van de hier ontoereikende bestaande administratief/territoriale logica. Elk van deze gebieden wordt gekenmerkt door een aantal bovengemeentelijke en dus door de betrokken steden en gemeenten gedeelde problematieken en/of kansen, die met het subsidiariteitsprincipe in gedachten het best ook op dit niveau aangepakt worden: mobiliteit, ruimtelijke ordening, structuurplanning, economische planning, milieu en groen, energie, landbouw, ... zodat er inherent een afstemming ontstaat en deze zaken op een performantere manier aangepakt worden wat de subregionale ontwikkeling ten goede komt.

Het opzetten van een dergelijke logica los van bestaande beleids- en beslissingskaders (federaal, Vlaams, provinciaal, gemeentelijk) schept tegelijkertijd de vrijheid om nieuwe *samenwerkingsarchitecturen* op te zetten en uit te testen, aangepast aan de context. In deze zin kunnen we de subregionale arrangementen als laboratoriumexperimenten voor subregionale bestuursvormen gaan beschouwen, omdat er door het beperkte aantal spelregels meer vrijheid ontstaat en er telkens aan maatwerk gedaan kan worden: voor het Meetjesland, de Kanaalzone, voor het Stedenbeleid. Al deze arrangementen worden wel gekenmerkt door complexiteit een geleidelijkheid van hun processen door de samenwerking van de vele actoren, de voorwaarde van consensus, beperkte afdwingbaarheid, het soms onduidelijke eigenaarschap, ... Ze creëren een meerwaarde door gemeenschappelijke visieontwikkeling op bovenlokaal niveau, een vorm

van langetermijndenken met een duidelijke meerwaarde voor het lokalen niveau, en de vorming van sterke subregionale netwerken.

Tenslotte kenmerken de geselecteerde cases zich ook door hun gemeenschappelijke ambitie om zich los te weken van de bestaande sectorale verkokering die zich zowel op Vlaams als op subregionaal niveau stelt. Er is een logische koppeling mogelijk tussen de ruimtelijke en socio-economische insteek van de arrangementen, en de economische, sociale en fysiek - ruimtelijke insteek van het duurzaamheidsdenken. In deze zin zijn de cases relevant als modellen voor een subregionaal beleid gericht op duurzame ontwikkeling die zich per definitie dwars doorheen de sectoren moet ontwikkelen. Tegelijk zijn de cases modellen waarin met verschillende vormen van participatie geëxperimenteerd werd.

4. De zes bouwstenen van de scenario's

De scenario's zijn gebaseerd op **een zestal kenmerken die 'duurzaamheidsbevorderend' werken**. Deze kenmerken van een complex schaalarrangement voor 'duurzame ontwikkeling' hangen samen met (1) het theoretische deel (de definitie rond duurzame ontwikkeling en Multi-level governance-benadering) en (2) het onderzoeksmatige deel naar subregionale schaalarrangementen die geïntegreerd werken met een veelheid aan private en publieke actoren (ROM-Project, Stedenfonds, Streekplatform Meetjesland). Deze kenmerken werden samengesteld op basis van de literatuur, het bestaande onderzoek en uit de bijkomende interviews voor de cases.

4.1 Inleidende beschouwingen

We vatten alvast de twee meer algemene conclusies van het onderzoek samen, die belangrijk zijn voor de voorgelegde scenario's:

- uit het onderzoek komt sterk naar voor dat een duurzaamheidsbeleid voor het subregionale niveau vanuit Vlaanderen **op 'alle beleidschalen' institutionele verandering** vraagt. Als Vlaanderen een duurzaamheidsbeleid wil dat op een geïntegreerde manier en op lange termijn moet werken, dan moet het als bestuursniveau deze geïntegreerdheid en het langetermijndenken zelf toe-eigenen. Uit alle interviews komt duidelijk naar voor dat de sectorale manier van werken vanuit Vlaanderen een enorme planlast met zich meebrengt op het subregionale niveau. Deze observatie sluit aan bij het HIVA-verslag over de samenwerkingsovereenkomst duurzame ontwikkeling in 2005, die de weerstand tegen een samenwerkingsovereenkomst verklaarde vanuit het lokale gevoel dat Vlaanderen zelf niet geïntegreerd en horizontaal werkt. Wil men met het duurzaamheidsbeleid mikken op een geïntegreerd langetermijnbeleid op subregionaal niveau, en vanuit de idee van 'partnerschap' tussen verschillende beleidsniveaus en overheden, dan moet dat aan twee kanten werken, en is langs beide zijden een institutionele verandering gewenst;
- ondanks het feit dat een geïntegreerd collaboratief proces op lange termijn tot aanbeveling strekt voor een Vlaams beleid rond duurzame ontwikkeling, heeft Vlaanderen geen traditie van participatief werken met een veelvoud aan '*stakeholders*' of actoren in de bredere civiele maatschappij. Een civiele maatschappij wordt gevormd door een geheel van formele middenveldorganisaties en informele groepen, burgers en comités. Uitzonderingen zijn de traditionele adviesorganen waarin de grote middenveldorganisaties aanwezig zijn zoals de vakbonden, de MINA-raad en de SERV. Collaboratieve geïntegreerde planning op lange termijn behoort echter geenszins tot de beleidscultuur van Vlaanderen. Daarom is een uitbreiding van participatief werken en uitbreiding van een governance-aanpak naar meerdere spelers noodzakelijk.

Een duurzaam ontwikkelingsbeleid dat een draagvlak wil vinden zal niettemin moeten breken met de traditionele manier van politiek-institutioneel handelen, dat eerder sectoraal is, klassiek binnen de formele overheidsinstituties, waarbinnen participatie zich beperkt tot informatieverstrekking en advies of consultatie. Een gestage beleidsmodernisering, in de zin van het beleidsdomeinoverschrijdend en dus geïntegreerd werken, governance processen en sociaal leren gebaseerd op deliberatieve democratie, lange termijnplanning, gebiedsgericht werken en meerschallige afstemming (subsidiariteit), dringt zich steeds sterker op tegen de achtergrond van de verwevenheid van belangen en beleidsdomeinen, de toenemende impact van 'informele' netwerken en niet-statelijke actoren en de toenemende vraag naar participatie en *governance-beyond-the-state*. Ook in de VSDO, in de septemberverklaring en in de beleidsnota DO (2004-2009) van ex-minister-president Leterme en de beleidsbrief 2007-2008 van minister-president Kris Peeters wordt verwezen naar de noodzaak aan een diepgaand horizontaal overleg op zowel ambtelijk, politiek niveau als op het niveau van alle belangengroepen. Kortom, we kunnen stellen dat in de zoektocht naar een draagvlak voor DO, zoveel mogelijk 'belanghebbenden' moeten betrokken worden. Een laatste bemerking hierbij is dat er een verschil is tussen 'integraal/inclusief' en 'geïntegreerd werken', wat steeds meerwaarde beoogt. Eenvoudig gezegd: terwijl 'integraal werken' te vergelijken is met een technocratische opsomming (de som '1+1=2'), streeft geïntegreerd werken naar een uitkomst die groter is dan de som van de delen (de som '1+1=3').

De toename van complexiteit (multi-actor/multi-level) betekent echter niet dat de overheid niet moet sturen, dat ze geen verantwoordelijkheid zou hebben, of dat er een radicale decentralisatie noodzakelijk zou zijn. Het gaat wel degelijk om een subsidiair beleid (van schaalafstemming) waarbij binnen een meerschallige configuratie elke beleidschaal het evenwicht moet bewaren tussen reële beslissingsmacht en verantwoordelijkheid, om tot een duurzaam beleid te komen; dat wil zeggen een beleid waarbij ecologische duurzaamheid en sociale rechtvaardigheid steeds centraal staan in de intenties om ruimtes (gemeenten, steden, plaatsen en gebieden) te ontwikkelen. Zoals reeds bleek uit de bovenstaande bespreking van de 'paradox van decentralisatie' kan het lokale schaalniveau niet zomaar functioneren als een uitvoerend schaalniveau zonder reële beslissingsmacht en afdoende middelen. Veelal verwijzen geïnterviewden naar een nood aan een omkadering van hogere overheden waarin naar een reël partnerschap gestreefd wordt; met andere woorden dus naar subsidiariteit.

4.2 De bouwstenen

We stellen verder in dit rapport vier scenario's voor die verschillende mogelijkheden aankaarten voor beleidskeuzes wat betreft de draagvlakverbreding voor subregionale duurzame ontwikkeling. Doorheen de bestudeerde cases hebben we een zestal bepalende factoren gedefinieerd die deels het welslagen van de bestudeerde cases en de stevige basis 'verklaren' die subregionale schaalarrangementen hebben voor een draagvlakverbreding binnen hun specifieke geïntegreerde aanpak op lange(-re) termijn. De kenmerken kunnen positief inwerken op een duurzaam geïntegreerd beleid. Van elk van deze kenmerken belichten we enkele positieve en negatieve kanten.

4.2.1 Bouwsteen 1: het organisatorisch – institutioneel arrangement (lokaal-centrale relatie)

De *sterkte* van het schaalarrangement speelt een belangrijke rol. Meestal komt dit zowel voort uit het opgebouwde vertrouwen als door de wederzijdse afhankelijkheid tussen actoren, alsook door de garantie van voldoende middelen en dus financiële beslissingskracht, die de subregionale 'autonomie' versterken. Lokale autonomie (in verschillende gradaties), zo blijkt uit

bestaand onderzoek, de behandelde literatuur en de interviews, schept vertrouwen. Deze autonomie betreft zowel politieke autonomie (de autonomie van het beslissen) als een behoorlijke mate van financiële autonomie (toereikende middelen). Wanneer er geen reëel politiek draagvlak is en er onvoldoende middelen voor handen zijn, staat de lokale autonomie onder druk.

Toch moet deze 'lokale autonomie' gecompenseerd worden door een meerschallige aanpak op verschillende beleidsniveaus of door een meerschallig netwerk die voorbij de politiekadministratieve grenzen van het lokale arrangement gaat. Deze sterke verstrengeling tussen 'lokaal' en 'centraal' zorgt namelijk voor de mogelijkheid van het overbrengen van vragen, bezorgdheden en afstemming rond concrete plannen op gepaste (eventueel hogere) beleidschalen. Dit meerschallig netwerk is ook nodig in het licht van de specifieke 'centraal-lokale' relaties in Vlaanderen. Vlaanderen kent namelijk nog steeds een sterke traditie van centralisatie en 'politiek lokalisme', waarbij de netwerken van lokale politieke mandatarissen cruciaal zijn. Meerschalligheid of meerschallige strategieën zorgen ervoor dat actoren hun bezorgdheden, vragen en eisen van het lokale of subregionale schaalniveau kunnen overbrengen naar 'hogere' politieke beleidschalen waar er reële beslissingsbevoegdheid is, zodat er effectieve resultaten geboekt kunnen worden. Het lokale en centrale schaalniveau zijn dus sterk verweven met elkaar. Dit brengt dus meteen 'subsidiariteit' met zich mee in dit vraagstuk, zowel wat betreft beleidsvoering en beleidsuitvoering en beleidsverantwoordelijkheid.

4.2.2 Bouwsteen 2: participatieve dimensie en discursieve/deliberatieve aanpak

De ruimte voor uitwisseling van verschillende discours en visies, de deliberatieve interactie en het participatieproces dat openstaat voor vernieuwing doorheen alle beleidsfases. Wanneer men werkelijk rekening houdt met alle actoren in het proces, en er een gelijke toegang tot deze participatieve netwerken bestaat, groeit het draagvlak voor een specifiek ruimtelijk - ecologisch beleid gericht op langetermijntoewijding. Centraal staat dus steeds de *throughput* democratie die de nadruk legt op het deliberatief proces tussen de betrokken actoren. Deliberatie schept, zoals voorheen aangegeven, een context van mogelijkheden om op vreedzame wijze met conflicten en tegenstellingen om te gaan in complexe situaties. Het veronderstelt een houding van wederkerigheid en het ernstig nemen van de argumenten van alle betrokken actoren.

Toch steken bezorgdheden de kop op omtrent (1) de legitimiteit van deze participatieve 'governance'-netwerken en (2) de uiteindelijke verantwoordelijkheid die moet genomen worden, (3) de gelijke toegang tot deze 'governance-netwerken' en (4) de democratische grondslag van beslissingen, die moeten bewaakt worden door de publieke actoren die de uiteindelijke beslissingen en verantwoordelijkheid zouden moeten dragen. Alhoewel participatie en governance deel uitmaken van de veranderende beleid- en besluitvormingsprocessen zijn ze niet per definitie democratischer in vergelijking met de (wel rechtsgeldige) democratische representativiteit van publieke instituties. De noodzaak van politieke legitimiteit, zo geven meerdere actoren aan, blijft cruciaal. Nieuwe vormen van deliberatieve en participatieve democratie in governance-netwerken, veronderstellen dus een aanvulling op de representatieve democratie.

4.2.3 Bouwsteen 3: strategische visievorming (lange termijn) en uitbouw van concrete praktijken (korte termijn)

De ruimte die wordt gecreëerd voor het definiëren van duurzame ontwikkeling en de mogelijkheid tot strategische visievorming op lange termijn stimuleert de betrokkenheid van alle betrokken actoren. De betrokken actoren hebben het gevoel dat dit langetermijndenken via de vorming van bijvoorbeeld een streefbeeld of een langetermijnpact werkelijke mogelijkheden

en openingen tot verandering biedt (dimensie van maakbaarheid en reële impact door openheid). Het biedt zekerheid en stabiliteit voor alle actoren.

Toch moet dit langetermijnstreven in evenwicht zijn met het actief nemen van concrete beslissingen en de realisatie van deelprojecten op kortere en middenlange termijn. De weg is lang waardoor er ondertussen aan moet worden getimmerd. De verwevenheid van verschillende (planning-) temporaliteiten op korte en lange termijn is dus noodzakelijk om openheid enerzijds, maar concreetheid anderzijds te brengen.

Het kan problematisch zijn dat in de consensus er weinig sprake is van een evenwicht tussen het economische, sociale en ecologische principe van duurzame ontwikkeling, dat bijvoorbeeld één bepaald principe zoals de economische ontwikkeling sterk overheerst. Inhoudelijk overheerst de idee dat in de cases (bevestigd door de interviews) dat de economische groeistrategieën de grondslag vormen van ontwikkeling; maar dat deze moeten gecorrigeerd worden. Er is dus weinig ruimte voor andere interpretaties van duurzame ontwikkeling waarin de hiërarchische relatie tussen de drie concentrische cirkels centraal staat: (1) ecologische draagkracht, (2) sociale rechtvaardigheid en (3) daarbinnen economische ontwikkeling als derde concentrische cirkel. Niettegenstaande er verschillende uitgangspunten rond duurzame ontwikkeling bestaan, legt men zich vlug neer bij de grootst gemene deler waar alle dimensies 'aanwezig' moeten zijn, of afgestemd moeten worden, in plaats van duurzame ontwikkeling als een drietrapsysteem te volgen.

4.2.4 Bouwsteen 4: beleidsdomein overkoepelende dimensie en geïntegreerde visie

De mate waarin sociale factoren, economische ontwikkeling, ruimtelijke ontwikkeling, ecologische grenzen en milieu -en natuurbescherming geïntegreerd worden, bepaalt of er een 'totaalaanpak' en een geïntegreerde visie op de ontwikkeling van een ruimte ontstaat. Deze factoren werken stimulerend doordat 'ontwikkeling' hier begrepen wordt als een integraal proces waardoor actoren het gevoel hebben buiten de sectorale kokers van het gangbare te kunnen denken. De sectorale kokers werken afremmend in een breder participatief proces en laten niet toe om een totaalontwikkeling voor stad, streek of gebied uit te werken. Wanneer alleen sectorale beleidsvoering gevoerd wordt, is de integratie overheen sectoren moeilijk in de praktijk of zorgt de afstemming tussen sectoren voor een 'inclusief', maar geen 'geïntegreerd beleid'. Door middel van een geïntegreerde visie kunnen verschillende *op elkaar inwerkende factoren en verbanden* verwerkt worden in *een totaalvisie op een nog te ontwikkelen ruimte*.

Dit kenmerk van beleidsdomein overkoepelend werken is niet alleen 'positief' of ideaaltypisch te bekijken. Door de sterke afhankelijkheid van actoren en de verwevenheid van belangen kan er een sterke druk zijn tot samenwerking en geïntegreerd beleid. Die verwevenheid dwingt tot geïntegreerd werken, om potentiële belangenconflicten te vermijden en de verschillende belangen te mediëren/kanaliseren. Bovendien is er een spanning tussen het ideaal van geïntegreerd werken enerzijds en de praktijk van consensusvorming, het afzwakken van sectoraal ingebedde vereisten anderzijds.

4.2.5 Bouwsteen 5: ruimtelijke dimensie/gebiedsgerichtheid

Actoren voelen zich sterk betrokken bij de uitbouw van ontwikkelingsprocessen op lange termijn wanneer ze zich verbonden voelen met die ruimte. Mensen van een bepaalde wijk of streek voelen zich bijvoorbeeld zelf meer verbonden met een ruimte, dan bijvoorbeeld planners uit het buitenland. De ruimtelijke dimensie hangt vaak samen met een visualisering van beslissingen in de ruimte. Actoren voelen zich daardoor niet alleen sterk betrokken, maar de ruimtelijke component verduidelijkt ook de complexe besluitvorming en techniciteit van

veel dossiers. Een territoriale aanpak nodigt ook uit tot een geïntegreerd beleid overheen de beleidsdomeinen die effect hebben op een specifieke ruimte of territorium.

Toch mag het ruimtelijk - concrete zich niet beperken tot de 'lokale' of subregionale politiek-administratieve grenzen. De samenhang met ruimtes voorbij de lokaal politiek-administratieve grenzen en verwevenheid met meerdere beleidschalen is cruciaal voor de impact op de besluitvorming en concrete resultaten. Dit hangt samen met de eerste succesfactor (evenwicht in de centraal - lokale relaties).

4.2.6 **Bouwsteen 6: de persoonlijke gedrevenheid, visieopbouw en positie van voorlopers**

De gedrevenheid van personen die het proces trekken komt sterk naar voor als een beïnvloedende factor. Al lijkt dit een arbitraire factor, toch toont de praktijk dat de inzet en gedreven visievorming van die actoren die complexe processen en netwerken sturen of die complexiteit mediëren naar een doel toe, heel erg belangrijk zijn. Uit de interviews blijkt dat zo'n 'voorlopers' cruciaal zijn. Meestal zijn dit personen met een enorme ervaring in complexe sturingsprocessen met meerdere actoren (RSV, ruimtelijke ontwikkelingsprocessen, ...) en langetermijndenken. Ook de gedrevenheid van politieke mandatarissen (burgemeesters, schepenen, partijpolitieke actoren) is cruciaal voor het welslagen van projectontwikkeling. Deze politieke netwerken zijn in de Vlaamse context nog steeds cruciaal om beslissingen te implementeren.

Ook 'de neutraliteit' of min of meer overkoepelende positie van dergelijke politieke en administratieve actoren wordt als cruciaal aanzien voor het welslagen van een reëel draagvlak in een multi-actorsetting. Dit brengt ook met zich mee dat capaciteitsopbouw door overheden cruciaal is. Investeren in de opbouw van expertise bij personen en diensten die dergelijke processen kunnen trekken, maakt soms het verschil tussen falen of slagen. Al kan een voorloper een proces op gang trekken, toch moet er aandacht zijn voor de draagkracht en de opbouw van instituties die het proces op lange termijn kunnen blijven dragen.

4.3 **Naar een aggregatie van bouwstenen**

We onderscheiden in onze zes bouwstenen van 'specifieke kenmerken van een complex schaalarrangement' die we in de meeste van de bestudeerde multi-level governance arrangementen terugvinden, een duidelijke verhouding tussen drie dimensies: een *schaaldimensie*, een *strategische dimensie* en een *actorendimensie*.

De *schaaldimensie* vinden we hoofdzakelijk in de eerste en de vijfde bouwsteen: het bestuurlijke arrangement dat een evenwicht zoekt tussen lokale autonomie (financiële middelen, beslissingskracht) en lokaal - centrale samenwerking (vertrouwen en afhankelijkheid tussen actoren), en de gebiedsgerichte component die zorgt voor vertrouwdheid en betrokkenheid van actoren en dwingt tot een domeinoverkoepelende aanpak.

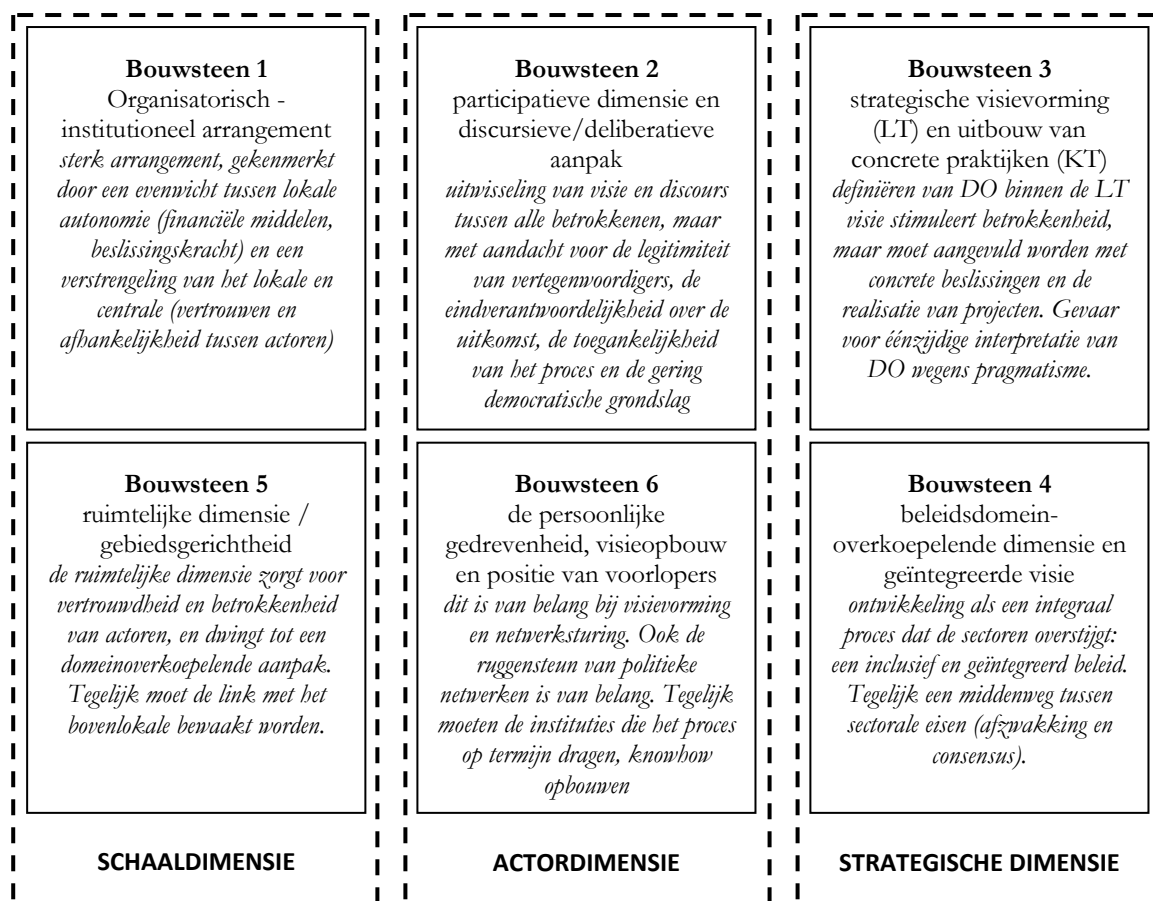
We vinden de *strategische dimensie* vooral in bouwsteen drie en bouwsteen vier: het gaat hier om een draagvlakverbreding binnen het proces en resultaatgerichtheid of effectiviteit. In de strategische dimensie gaat het om definiëren van duurzame ontwikkeling binnen de langetermijnvisie in een proces die de betrokkenheid stimuleert. De ontwikkeling wordt opgevat als een integraal proces dat de sectoren overstijgt: het is een inclusief en geïntegreerd beleid. Dit moet aangevuld worden met concrete beslissingen en de realisatie van projecten op korte termijn.

Tenslotte, de *actorendimensie* zien we domineren in bouwsteen twee en zes: de bredere participatie van verschillende actoren en selectieve sturing van voorgangers (zowel experts uit administraties als partijpolitieke mandatarissen). Er is een uitwisseling van visie en discours tussen alle betrokkenen. Tegelijk is er bij de visieopbouw en de netwerksturing nood aan een persoonlijke gedrevenheid, visieopbouw en positie van voorlopers. Ook de ruggensteun van politieke netwerken is van belang.

Op basis van deze drie dimensies zullen we enkele scenario's samenstellen een 'bijbehorende' vierde dimensie, de *institutionele instrumenten*.

Schema: aggregatie van de bouwstenen tot dimensies

4.4 Een kader om de scenario's te bespreken

Om de verschillende scenario's vergelijkend te bespreken wordt dan ook gebruik gemaakt van de bovenstaande dimensies, om de dimensies, hun spanningen en/of interacties te evalueren. Natuurlijk moeten de scenario's beantwoorden aan de belangrijkste normatieve dimensies van duurzame ontwikkeling zoals de integratie van de drie duurzaamheidsdimensies (economisch, sociaal en ecologisch principe), de langetermijnontwikkeling (de intergenerationele dimensie) en de participatie van publieke en private actoren om een breder draagvlak te realiseren (een institutionele dimensie).

(1) *Schaaldimensie* (bouwsteen 5) en (bouwsteen 1)= bovenlokale ruimte/centrale sturing en lokale autonomie (financieel en politiek institutioneel).

(2) *Strategische dimensie* (bouwsteen 3) en (bouwsteen 4)= procesgeoriënteerd/draagvlakverbreding en resultaatsgerichtheid/effectiviteit='legitimiteit' versus 'garantie op behalen van doelstellingen'.

(3) *Actoren dimensie* (bouwsteen 2) en (bouwsteen 6)=tussen bredere participatie van verschillende actoren en selectieve sturing van voorgangers (zowel experts uit administraties als partijpolitieke mandatarissen).

(4) *Institutionele instrumenten*: Binnen elk scenario is het belangrijk dat de institutionele inbedding zorgt voor de garantie op implementatie van duurzame ontwikkeling.

We herhalen dat de keuze kan gemaakt worden voor één enkel scenario, of voor het combineren van scenario's voor lokaal - centrale samenwerkingsverbanden rond duurzame ontwikkeling.

5. De scenario's voor duurzame ontwikkeling voor het subregionale niveau in een multi-level governance-setting

5.1 Scenario 1: 'fonds duurzame ontwikkeling' voor voorbeeldprojecten op subregionaal niveau

5.1.1 Doelstelling

Dit eerste scenario streeft naar een geïntegreerd overkoepelend duurzameontwikkelingsmodel; een zogenaamd '*Fonds Duurzame Ontwikkeling*' dat werkt op basis van een bijeengebracht fonds vanuit de verschillende departementen of beleidsdomeinen. Het zet in op concrete 'State of the art'-projecten via een systeem van governance tussen verschillende overheden, publieke en private actoren. Dit eerste scenario streeft door die financiële input vanuit de verschillende beleidsdomeinen naar een vorm van beleidsdomeinoverkoepelend werken, voorbij het sectorale en verkokerde beleid. Dit gangbare beleid stoot namelijk telkenmale op politiek-administratieve grenzen alsook zorgt het voor administratieve overlast op lokaal niveau.

- 1 Er is in dit eerste scenario- via de inzet van projecten en gepaste middelen via het Fonds DO- een evenwicht in de 'centraal – lokale relatie':
 - men streeft naar een 'regionale kaderstelling' die niettemin openheid vertoont door een grote lokale autonomie. In deze relatie kan daardoor gewerkt worden aan het maximaliseren van een reëel draagvlak gericht op een effectieve maar democratisch gedragen output. De centrale (regionale) overheid - onder de Minister-President en de Cel duurzame Ontwikkeling, die hiertoe verder moet worden uitgebouwd - is de kadersteller voor het behalen van doelstellingen en voor de coördinatie tussen verschillende beleidsdomeinen, zodat dit geen versnippering en geïsoleerde acties genereert. De Cel DO, die functioneert en aanstuurt als een *accountmanager* werkt echter samen met ambtenaren uit de verschillende beleidsdomeinen, die bijvoorbeeld in de WGDO een mandaat krijgen om zo'n geïntegreerde duurzaamheidsprojecten interdepartementaal en beleidsdomeinoverschrijdend in te zetten;
 - het lokale en subregionale schaalniveau nemen de grootste verantwoordelijkheid op en krijgen een verregaande autonomie in hun planning van voorbeeldprojecten rond duurzame ontwikkeling.
- 2 Deze voorbeeldprojecten benoemen we als zogenaamde 'state of the art'-projecten waarvoor duurzaamheidsvoorwaarden uitgewerkt worden of gehanteerd worden door een interdisciplinaire jury die ervaring heeft met complexe collaboratieve planningsprocessen.

Deze criteria kunnen bijvoorbeeld aansluiten bij de bovenstaande 6 kenmerken die hierboven zijn uitgetekend.

Dit sluit institutioneel aan bij het kleinere fonds DO dat er nu is naar aanleiding van de VSDO. Het zou een kans zijn de gelden echt te verbreden en in te gaan zetten op reële geïntegreerde collaboratieve *State of the Art* projecten. Dergelijke projecten kunnen trouwens ook aansluiten bij de conclusies van het rapport van Albrechts en Van Den Broeck ea. over Gebiedsgericht Geïntegreerd beleid uit 1999 (Albrechts, L. & Van Den Broeck, ea. 1999).

- 3 Het is duidelijk dat dit scenario streeft naar **een adequate capaciteitsopbouw**, zowel op het lokale niveau voor de 308 Vlaamse gemeentes - wanneer die intekenen voor dit Fonds - als op subregionaal en op regionaal niveau (administratieve en politieke overheid). Een dergelijk geïntegreerd beleid voeren onder leiding van de Vlaamse Cel DO, die functioneert als een cel waar aan (gebiedsgericht) geïntegreerd beleid gedaan wordt op basis van een sectoroverschrijdend Vlaams DO Fonds, vraagt om bijkomende middelen. Die kunnen zoals reeds aangegeven vanuit de verschillende beleidsdomeinen komen. Op die manier ontstaat er ook een concrete samenwerking tussen de verschillende beleidsdomeinen bij wijze van experiment; dit als antwoord op de sectorale gangbare praktijk.

Het voordeel is dat dit Fonds DO, aansluiting kan vinden op enkele institutionele 'dynamieken'. Het eerste is de Vlaamse kaderstelling van het nieuwe decreet ter bevordering van duurzame ontwikkeling van 2008. Dit scenario zou dus op regionaal niveau kunnen voortbouwen op het bovenstaand decreetaal kader, maar wel met een effectieve bestedingsmogelijkheid van voorziene middelen. Ook de Strategische Adviesraad Internationaal Vlaanderen (SAIV) is vragende partij voor een dergelijk decreetaal kader met effectieve afstemming en coherentie tussen de verschillende beleidsdomeinen. De SAIV eist een geïntegreerde benadering tussen alle 'duurzaamheidsprocessen' en het opzetten van ontwikkelingsprocessen op lange termijn, die verder gaat dan het vrijblijvende inclusieve beleid in het huidige decreet. Dit beleid kan ten tweede ook voortbouwen op de ontstane dynamiek in de 41 gemeentes waar er reeds een schepen van duurzame ontwikkeling actief is. De trend om sterker de nadruk te leggen op partnerschap en de versterking van lokale autonomie is, en dit ten derde, ook reeds aanwezig in de laatste Samenwerkingsovereenkomst.

5.1.2 Schaaldimensie

Doordat er een duidelijke maar flexibele omkadering is door de publieke overheden zal er een zichtbare effectiviteit zijn. Toch zullen noch de invulling daarvan, noch de uitkomst, op een rigide manier vastliggen. De lokale actoren hebben in dit scenario namelijk een grote mate van autonomie, alsook worden, verschillende belangen, perspectieven, wensen en visies tussen de verschillende betrokken actoren die met elkaar in conflict kunnen gaan op elkaar afgestemd. Dit sluit aan bij de commentaren van SAIV dat er een reëel draagvlak voor attitudeverandering moet worden gezocht tussen verschillende private en publieke actoren (op verschillende beleidschalen). Problematisch kan zijn dat een bijkomend 'geïntegreerd beleid' in het begin - door de nood aan afstemming enzovoort- op twee grenzen stoot: (1) administratieve last en bijkomende taakstelling voor besturen waardoor investeringen in capaciteitsopbouw noodzakelijk zijn, (2) de noodzakelijke beleiddomeinoverschrijdende aanpak en samenwerking tussen actoren (publiek en privaat op verschillende beleidschalen) kan ook tot immobilisme leiden en terug trekken van actoren door het wantrouwen ten aanzien van samenwerking.

Anderzijds kan deze flexibele taakstelling ook leiden tot activisme vanuit de lokale besturen, door de nadruk op partnerschap en lokale autonomie.

5.1.3 Strategische dimensie

Het Fonds DO mikt op een langere termijn van zes jaar (legislatuur) voor de lokale besturen die intekenen voor *State-of-the-Art voorbeeldprojecten*. Op die manier kunnen lokale besturen samen met de regionale taaksteller een proces op lange termijn uitbouwen, alsook implementeren, met reële participatie (cogovernance) van lokale actoren (privaat/publiek). De uitkomsten zijn in hun voorspelbaarheid meer onzeker, in die zin dat men de uitvoering en implementatie van beleidsvoorstellen en projecten ook deels laat afhangen van lokale dynamieken. Dit noodzakelijke collectieve leerproces brengt wel geleidelijk een gedeelde en geïntegreerde omkadering met zich mee die alle perspectieven op de werkelijkheid en duurzame ontwikkeling in al zijn dimensies in rekening brengt. Het vertrouwen zal gestaag groeien naarmate de actoren wederzijds van elkaar leren. Positief is het gedeelde framework dat kan worden opgebouwd op beide beleidschalen, wat zorgt voor een zekere mate van 'ownership' bij alle betrokkenen. De langetermijnwerking om tot een 'gedragen' resultaat te komen zorgt voor de opbouw van vertrouwen, maar neemt veel tijd in beslag, alsook personeel. De geloofwaardigheid kan gestaag groeien, al zal een overkoepelend beleid vanuit DO in het begin zeker wantrouwen met zich meebrengen. Succes zal sterk afhankelijk zijn van de actor(en) die de overkoepelende positie innemen- en dus de DO-projecten meer sturen-, alsook van de specifieke institutionele instrumenten en de aanpak. Als die een grote openheid en vertrouwen opwekken, kan de geloofwaardigheid sterk toenemen en de potentiële polarisatie afnemen.

5.1.4 Actoren dimensie

Verschillende overheden op meerdere beleidschalen werken samen. De implementatie van projecten in de gemeenten en op andere subregionale beleidschalen wordt zoveel mogelijk opgezet in samenwerking met het middenveld en burgerorganisaties. Op die manier is het potentieel wat betreft legitimiteit zeer hoog omdat die volledig gericht is op draagvlakverbreding door de sterke nadruk op overleg tussen private en publieke actoren overheen verschillende beleidschalen en beleidsdomeinen. In de meerschallige configuratie krijgt het lokale niveau een sterke vorm van autonomie doorheen het gehele beleidsproces en kunnen (ruimtelijk ingebedde) verschillende geïntegreerde '*state of the art*' projecten worden opgestart op lokaal niveau.

5.1.5 Institutionele instrumenten

Dit scenario zou kunnen voortbouwen op het bestaande decreetaal kader ('decreet ter bevordering van duurzame ontwikkeling') met een effectieve bestedingsmogelijkheid van middelen. Omdat dit decreet alleen als grondslag geen mobilisatie en transformatie kan teweegbrengen, zou dit 'Fonds DO' op twee niveaus kunnen werken, waar volop aan kennis en- capaciteitsopbouw wordt gedaan. Op **lokaal niveau** wordt ten volle ingezet op lokale capaciteitsopbouw en worden op participatieve wijze DO voorbeeldprojecten geïmplementeerd. **Lokaal:** overlegfora, klankbordgroepen en governance netwerken die de methode van het actief samenwerken bevorderen. Dit netwerk tussen alle betrokken private en publieke actoren is een meerschallig lerend netwerk, waarin, binnen het kader van duurzame ontwikkeling tot een gezamenlijke visie gekomen wordt, alsook doelstellingen bepaald worden op basis van strategische plannen, afgewogen keuzes en bijhorende actieplannen. Op **regionaal niveau** is er een sterke kaderstelling die inzet op overleg en centraal - lokaal

partnerschap. **Regionaal:** Om dit institutioneel in te bedden, kan een 'Fonds Duurzame ontwikkeling' of andere flexibele beleidsinstrumenten voor een projectmatige aanpak (enveloppefinanciering, ...) bevorderlijk werken opdat enerzijds een meer algemene kaderstelling wordt aangegeven, maar er anderzijds een maximale vrijheid en inbreng is van (lokale en regionale) actoren wat betreft de concrete visieopbouw, strategische doelstellingen en uiteindelijke acties. Men kan binnen dit Fonds DO de kaderstelling opmaken via een algemene visieopbouw en praktijkgericht werken met concrete (ruimtelijke) geïntegreerde 'projecten', zodat actoren zich binnen de collaboratieve langetermijnplanning betrokken voelen op het beleid.

Het is duidelijk dat dit scenario onder het leiderschap of kabinet van de Minister President zou vallen op regionaal centraal niveau. Ook de beleiddomeinoverschrijdende werkgroep DO en de Cel DO kunnen hierbij een belangrijke rol spelen in de afstemming tussen beleidsdomeinen. In plaats van de huidige eerder minimale 'inclusieve aanpak' (zie bemerkingen SAIV, commentaren van de SERV en MINA) waarbij elkeen zijn eigen beleid invoegt, zou men dit sterker kunnen stroomlijnen met een grotere betrokkenheid van de beleidsdomeinen en de uitbouw van gezamenlijke geïntegreerde projecten op lokaal niveau, zonder dat dit een rigide taakstelling teweeg brengt (zie bv.: stadscontracten waar dit soort samenwerking wordt ingezet). Er is vanzelfsprekend een sterke capaciteitsopbouw nodig op lokaal niveau. Het voordeel hiervan is dat de lokale capaciteitsopbouw kan aansluiten op de trend van strategische meerjarenplanning of een integratie kan plaats vinden om deze geïntegreerde langetermijnplanning meteen aan duurzame ontwikkeling te koppelen.

5.2 Scenario 2: maximale institutionele integratie binnen LNE

5.2.1 Doelstelling

Omdat duurzame ontwikkeling grotendeels traditioneel verbonden is met het departement LNE en dus binnen het sectorale domein van Leefmilieu- natuur- energie is geïnstitutionaliseerd, kan men - ondanks de 'sectorale verkokering' zoals binnen de Samenwerkingsovereenkomst - werken aan een meer geïntegreerde en institutioneel flexibele werking vanuit die sectorale hoek. De aanzet tot grotere flexibiliteit is reeds gegeven met de eerste Samenwerkingsovereenkomst waar inspanningsverbintenissen centraler kwamen te staan, en geëxpliciteerd door de nieuwe Samenwerkingsovereenkomst door explicieter ruimte te bieden voor projectwerking, partnerschap en inspanningsverbintenissen die aan de grond worden gedaan in plaats van een strakker kader omkaderd met voornamelijk indicatoren, zoals voorheen sterker de regel was. Ook binnen hoofdstuk 10 over duurzame ontwikkeling, dat eerder minimaal is, wordt een aanzet gegeven tot geïntegreerd werken. Misschien kan hierop worden doorgewerkt en kan dit met andere beleidsdomeinen worden uitgebreid via projecten die worden opgezet, naast het traditionele milieubeleid. De afstemming tussen beleidsdomeinen die noodzakelijk is voor het opzetten van 'geïntegreerde projecten' op lokaal niveau, worden ondersteund door de afstemming die ook gebeurt op regionaal niveau. Niettemin kan er weerstand verwacht worden vanuit enkele lokale besturen die zich verzetten tegen verdere horizontalisering van het beleid vanuit het departement leefmilieu. Dit kwam naar voor in de bevraging van de gemeentebesturen door het HIVA in 2005 rond de Samenwerkingsovereenkomst die volgens enkele lokale besturen geen

Samenwerkingsovereenkomst DO mocht worden (HIVA, 2005:4). Alhoewel de geesten enkele jaren later geëvolueerd zijn, moet dit toch nog in overweging genomen worden.⁴

Het vroegere 'niveau 3' uit de vorige Samenwerkingsovereenkomst, dat onhaalbaar bleek door de hiërarchische opbouw van de niveaus en dus overboord werd gegooid, zou als geïntegreerd kader 'Opstap naar Duurzame Ontwikkeling' terug kunnen gehaald worden in het projectniveau van de huidige Samenwerkingsovereenkomst; weliswaar op een meer participatieve en deliberatieve manier en met meer maatwerk. Het uitgangspunt of de basisvraag is dan: *'Hoe kan je vertrekkend vanuit een sectorale aanpak toch zoveel mogelijk van de 6 (2x3) bovenstaande kenmerken integreren?'.* Dit scenario is gebaseerd op het midden tussen 'haalbaarheid en pragmatiek' en 'ideaalstreven en noodzakelijke aanpassingen' voor een meer geïntegreerd werken op maat. Belangrijk bij dit scenario, dat vanuit sectorale hoek pleit voor een verdere 'externe integratie van belendende beleidsdomeinen', is een institutioneel kader om de verschillende procedures op elkaar af te stemmen tussen de verschillende departementen en ministeries, alsook de verscheiden inspecties voor financiën op de regionale beleidschaal. Dit proces kan bovendien worden ondersteund door de samenwerking van de administratie DO bij de minister-president met het LNE departement.

5.2.2 Schaaldimensie

De kaderstelling en de ontwikkeling van visie en instrumenten is technisch optimaal (vertrekkende vanuit LNE en de Samenwerkingsovereenkomst), en wordt centraal ingesteld en aangevoerd. Door te vertrekken vanuit één sectorale hoek, is er van een collectief leerproces minder sprake, al zal de verdere integratie van belendende sectoren (externe integratie) dit leerproces tussen beleidsdomeinen bevorderen en kan er langzaamaan naar meer 'maatwerk' gestreefd worden. De geïntegreerde werking kan langzaamaan worden uitgebouwd door deze externe integratie. De effectiviteit op basis van cijfers en kwantitatieve doelstellingen, kan ook gecompenseerd worden met meer procesgerichtheid en een deliberatieve aanpak van duurzame ontwikkeling. Dit zal kunnen rekenen op een hoge geloofwaardigheid, gezien er een centrale sturing is binnen een departement (LNE) dat al langer vertrouwd is met DO. Een gestage uitbreiding van DO vanuit leefmilieu zal gedragen worden, maar de institutionele beperktheid ervan (gestuurd vanuit één beleidsdomein) zal op grenzen stoten bij de samenwerking met andere beleidsdomeinen. Er kan daarenboven langzaamaan naar meer 'maatwerk' op lokaal niveau gestreefd worden, al zal dit wel een grotere capaciteitsopbouw vragen, en een meer geïntegreerde basisvisie, vanuit het Vlaamse niveau voor de milieuambtenaren op lokaal niveau, waardoor een lichte verschuiving optreedt naar reële duurzaamheidsambtenaren.

5.2.3 Strategische dimensie.

Het draagvlak is kleiner door het beperkter aantal actoren- doordat dit uit sectorale hoek komt, maar wel stevig. Hier wordt eerder de traditionele manier van sectorale beleidsuitvoering gevolgd waarin de centrale overheid de centrale kadersteller is, en het lokale schaalniveau en lokale actoren veeleer een uitvoerende rol hebben. De centrale administraties hebben een controlerende functie ten aanzien van vastgestelde targets. Hogere efficiëntie en een zekere

⁴ Niettegenstaande de weerstand van een deel van de gemeentes, waren toch een 30-tal gemeentes klaar om niveau 3 aan te vatten, er waren andere redenen waarom er uiteindelijk niet zo vaak werd op ingegaan. Een geïntegreerde manier van werken zat ook al op andere niveaus maar minder expliciet.

^{2°} In de nieuwe SO- is deze geïntegreerde manier van werken explicieter uitgewerkt in de projectmodule.

effectieve output zijn dus verzekerd. Cijfers en targets moeten gehaald worden om tot financiering te komen. Hierbij moet wel gesteld worden dat de trend van partnerschap gegroeid is in de laatste Samenwerkingsovereenkomst(-en), alsook de trend waarbij lokale taakstellingen veel flexibeler worden gehanteerd. Men zou nog sterker kunnen inzetten op deze reeds aanwezige trend van projectwerking en procesoriëntatie, die door het lokale schaalniveau worden aangestuurd vanuit een partnerschap tussen overheden. Die dynamiek van partnerschap en projectwerking is nu al aanwezig in de nieuwe Samenwerkingsovereenkomst(-en). Het spreekt vanzelf dat deze trend naar groeiend maatwerk en verdere stimulering van integrale werking, extra capaciteitsopbouw en personeel vraagt binnen LNE. Het idee van visitatiecommissies⁵ verder uit te bouwen, die nu grotendeels werden achterwege gelaten bij de uiteindelijke vorm van de Samenwerkingsovereenkomst, vormen een goede aanzet dit maatwerk meer te versterken.

5.2.4 Actorendimensie

Binnen de uitbreiding van beleiddomeinoverkoepeling via concrete projecten op lokaal schaalniveau, kan er zoveel mogelijk samengewerkt worden met actoren uit het middenveld en burgerorganisaties. Dit gaat verder dan het betrekken van het steunpunt SLA21 en Tandem, al blijven deze laatste ook essentiële partners. De verdere 'externe integratie' tussen verschillende departementen via concrete projectwerking kan voor een sterke basis zorgen. Sterke politieke en administratieve actoren en experts met ervaring en kennis van duurzame ontwikkeling en integraal werken zullen borg moeten staan voor een goed verloop van de verdere 'externe integratie'. Ook in het Steunpunt Milieubeleidswetenschappen werd reeds gepleit voor een nauwere samenwerking tussen de milieuadministraties en de administraties van andere beleidsdomeinen.

5.2.5 Institutionele instrumenten

Regulier sectoraal beleid kent traditioneel een eerder topdown sturing. De centrale regionale overheid stuurt sterk in dit proces. De inschakeling van bredere geïntegreerde aanpak binnen de sectorale milieuconvenanten (Samenwerkingsovereenkomst), lijkt de meest aangewezen manier om hieraan te beantwoorden. Duurzame ontwikkeling zal hierdoor echter initieel weinig procesgerichtheid kennen, alsook zal het draagvlak langzaamaan ontwikkelen naarmate er zich meer 'externe integratie' van belendende sectoren en beleidsdomeinen vormt. Het zal echter op enkele van zijn dimensies (vooral ecologische duurzaamheid) zekere resultaten kennen. Deze sectorale aanpak kan wel aangevuld worden door meer duurzame ontwikkelingsdimensies te integreren (via projectwerk en projectfinanciering) binnen dit sectorale covenant zodat er een sectorale uitbreiding komt naar meer beleidsdomeinen, richting DO. Via de projectdimensie zou men terug de geest van het vroegere niveau 3 kunnen inschakelen.

5.3 Scenario 3: maximale institutionele integratie 2 (integratie van DO in overkoepelende institutie & overlap bundelen naar het lokale niveau)

5.3.1 Doelstelling

In plaats van duurzame ontwikkeling sectoraal binnen LNE, de Vlaamse Administratie Leefmilieu Natuur en Energie te brengen, zou er overkoepelend een institutionele structuur

⁵ De visitatiecommissie is nu niet helemaal verdwenen uit de so, wel minimaal ingevuld voor wat het Vlaamse luik betreft. De provincies en ngo's hebben hier een expliciete/sterke rol gekregen.

kunnen worden opgezet die de coördinatie en afstemming doet van alle sectorale 'duurzaamheidsinitiatieven' onder verschillende beleidsdomeinen. Concreet denken we aan een zogenaamde 'integratiecel' of verschillende 'geïntegreerde cellen'; misschien kan de WGDO hierin een belangrijke rol spelen. Hiermee zou men deels tegemoet komen aan de commentaar van de Strategische Adviesraad Internationaal Vlaanderen die stelt dat er dringend nood is aan coördinatie en afstemming van alle domeinen en beleidsprocedures, waarin geïntegreerde projecten gezamenlijk worden opgezet vanuit verschillende sectorale beleidsdomeinen; en waar de overlappings in zake DO uit enkele 'centraal - lokale convenanten' worden gehaald en gezamenlijke doelstellingen kunnen worden nagestreefd. Om de noodzaak hiervan te schetsen duiden we op het voorbeeld van de MINA-werkers die in het kader van de samenwerkingsovereenkomst ingezet worden, in samenwerking met de Vlaams Ministerie van arbeid. Dit kleinere project stootte op verschillende moeilijkheden onder andere door de verschillende procedures op verschillende departementen. Men zou zich dit scenario kunnen inbeelden in verschillende stappen; eerst kleinere stappen richting administratieve afstemming rond concrete projecten, later een groeiende inhoudelijke afstemming rond projecten waar samenwerking aangewezen is.

Op die manier werken verschillende departementen samen en kan er gericht gewerkt worden aan reële duurzame ontwikkeling. Inclusie en integratie staan centraal in dit scenario 3. De beleiddomeinoverschrijdende werkgroep Duurzame Ontwikkeling (WGDO) is een eerste bescheiden stap om overlappende beleidsdomeinen op regionaal niveau uit te lichten en meer samenwerking te bevorderen. Er zijn dus zeker institutionele arrangementen mogelijk die hiervoor als platform kunnen dienen; al moeten deze wel sterk worden uitgebouwd en beleidsmatig groeien.

5.3.2 Schaaldimensie

De doelstelling is te komen tot de afgestemde integratie van DO in het alledaagse beleid op middenlange termijn in het bestaande Vlaamse beleid. De Cel Duurzame Ontwikkeling onder de Minister-President en de beleiddomeinoverschrijdende werkgroep kunnen hierin centrale instrumenten zijn, al moet hiervoor wel degelijk aan capaciteitsopbouw gedaan worden. Deze zouden dit 'inclusief (integraal) beleid' kunnen aansturen en coördineren en overleg plegen met de verschillende departementen/beleidsdomeinen. De implementatie hiervan zal vooral samenhangen met de cultuur van het overleg en het beleiddomeinoverschrijdend werken, die momenteel nog broos zijn binnen het Vlaamse beleid. Toch zou dit de geïntegreerde werking van DO ten volle bevorderen. Wanneer men tot een effectief netwerk zou komen voor die integratie van DO in de beleidsdomeinen, zou dit meteen geïmplementeerd kunnen worden door de bestaande werking van subregionale schaalarrangementen. Op langere termijn kan deze aanpak leiden tot een meer flexibele vorm van overleg. Terwijl het lokale niveau nu steeds geconfronteerd wordt met de problemen en administratieve overlast van sectoraal beleid, zou deze samenwerking en coördinatie op Vlaams schaalniveau kunnen bijdragen tot een meer flexibele werking op het lokale niveau.

5.3.3 Strategische dimensie.

Het draagvlak zal sterker zijn en zal doorgroeien als (1) het vertrouwen stijgt in de integratie van DO en (2) er bijkomende financiering komt om deze coördinatie te verwezenlijken in een specifiek beleidsarrangement. Daarnaast is er (3) de grote afhankelijkheid/verwevenheid van beleidsdomeinen en daardoor onvermijdelijke participatie en overleg van actoren uit verschillende beleidsdomeinen. Tenslotte zal (4) de gestage groei van een cultuur van vertrouwen een grotere legitimiteit kennen wanneer het zich institutionaliseert. Door het

overleg met verschillende departementen en de coördinatie vanuit de Cel DO en Beleiddomeinoverschrijdende werkgroep DO, wordt er een gezamenlijke visie opgebouwd van DO en geïntegreerde langetermijnplanning die toch binnen een specifiek beleidsdomein/administratie kadert (DO - Minister-President). Daardoor ontstaat er een breder draagvlak en een brede verspreiding van DO met toch een garantie op een effectieve beleidsvoering en resultaatsverbintenis die in dit scenario echter is weggelegd voor de specifieke beleidsdomeinen. De werkgroep stuurt alleen het coördinerende onderdeel zodat de overlapping en gezamenlijke initiatieven eruit kunnen worden gelicht. DO kan binnen één of meerdere beleidsdomeinen geïntegreerd worden of afgestemd worden, zodat verschillende visies op DO kunnen bestaan, maar door de meer centrale coördinatie zal er geleidelijk een afstemming, integratie van kennis en coherentie komen in de reeds bestaande amalgaam van visies op DO (zie ook: strategische raad- SAIV).

5.3.4 Actoren dimensie

De brede institutionele inbedding van dit model, moet gegarandeerd worden doordat er vanuit de Cel duurzame ontwikkeling en Beleiddomeinoverschrijdende werkgroep DO wordt bemiddeld. Hiertoe is alvast een capaciteitsopbouw vereist binnen deze kleine administratie DO, met experts die dit proces kunnen ondersteunen. Deze voorlopers moeten een breder netwerk uitbouwen overheen verschillende administraties om de integratie van beleiddomeinoverschrijdend werken te kunnen stroomlijnen. Er komt bij deze integrale aanpak specifieke aandacht voor de vermindering van administratieve last op het lokale schaalniveau opdat de steden en gemeenten meer aan een eigen agendasetting kunnen doen en lokale prioriteiten kunnen voorop stellen.

5.3.5 Institutionele instrumenten

Bij de integratie van duurzame ontwikkeling in bestaande subregionale schaalarrangementen lijkt een afstemming aangewezen en is er een follow-up en coördinatie nodig van duurzame ontwikkeling binnen het Stedenbeleid/Stedenfonds of bijkomende doelstellingen in het gemeentedecreet, in de streekplatforms, ruimtelijke ordening, ... Het zijn deze aanwezige en reeds bestaande processen van duurzame ontwikkeling, tenminste beleidsprocessen die als duurzame ontwikkeling benoemd worden, die zouden gestroomlijnd kunnen worden om overlappingen te verminderen en samenwerking te bevorderen binnen de nu grotendeels sectorale beleidsvoering.

Het vroegere steunpunt Milieubeleidswetenschappen verwijst hier naar het NEHAP, het Nederlandstalige Actieplan Milieu en Gezondheid voor lokale besturen (blz. 106). Als duurzame ontwikkeling werkelijk als een transversaal beleidsthema erkend wordt, dan moet daar ook gevolg aan gegeven worden door een concrete afstemming en de gezamenlijke heroriëntatie van overlappingen. De WGDO zou hierin een structurerende rol kunnen spelen als *'integratiecel'* de Vlaamse Cel DO; een cel waar aan gebiedsgericht geïntegreerd beleid gedaan wordt op basis van een sectoroverschrijdend Vlaams DO-Fonds (SMBW, 2005: 110).

5.4 Scenario 4: subregionaal model voor geïntegreerde ruimtelijk-fysieke projecten

5.4.1 Doelstelling

In dit laatste scenario staat het *bottom-up model* van op subregionaal niveau centraal. Dit scenario heeft het ondersteunen van 'voorbeeld'-projecten op het subregionale niveau tot doel. Er kan een financiering voorzien worden op subregionaal niveau voor complexe projecten waarin

verschillende actoren (publieke en private) aanwezig zijn over verschillende beleidsniveaus waardoor het supra-lokale gegeven belangrijk wordt. Verschillende op elkaar inwerkende beleidsdomeinen zijn werkzaam in deze projecten waardoor er bovendien een sterke verwevenheid en afhankelijkheid bestaat tussen actoren. Hier komt vooral de creatie en institutionalisering van een sterk subregionaal – en dus bovenlokaal- streeknetwerk naar voor om complexe beleidsuitdagingen en ontwikkelingsprocessen te sturen.

Verschillende subregionale instituties en actoren kunnen een beroep doen op deze projectsteun wanneer ze een dergelijk duurzaam ontwikkelingsproces willen opzetten bij specifieke ruimtelijk - fysieke projecten waarbij een dergelijke complexiteit komt kijken. Op langere termijn moet alleszins nagedacht worden over de afstemming van dit amalgaam van subregionale actoren (zoals Streekplatform, RESOC's, Intercommunales en provincies). Wat is hun specifieke taakstelling, hoe breed of specifiek werken ze, hoe kunnen ze afstemmen of een overkoepelend netwerk vormen om dit te doen bij gebrek aan reële keuzes.

We denken echter, vanuit de mogelijkheden en beperktheden van dit onderzoek, aan *de Streekplatforms* die hiervoor geschikt waren en de RESOC's die wat betreft 'institutionele verankering' verder zouden moeten uitgebouwd worden tot een meer geïntegreerde subregionale platforms voor duurzame ontwikkeling. Momenteel ontbreekt sterk de geïntegreerde benadering doordat deze laatste sterk beperkt zijn tot de gemeenten en de sociale partners. Arbeidsmarktbeleid en economie staan sterk centraal als thema's waardoor de RESOC's sectoraal besloten zijn, maar wel belangrijk. Ten tweede kan men hun 'neutraal leiderschap' in twijfel trekken, doordat ze (1) politiek voorzitterschap hebben en (2) institutioneel beperkt zijn tot de sociale partners waardoor andere actoren uit het middenveld en de burgermaatschappij geen gelijke status hebben in deze subregionale platform. Positief bij de RESOC's is wel dat men kan werken op lange termijn (streekpacten) en een gedeelde visie kan uitbouwen voor de streek, alsook dat dit 'politiek gedragen wordt'. Wanneer men terug zou gaan naar het bredere werkingsorganisatie van de vroegere streekplatforms, zou men (1) inhoudelijk meer integraal alsook (2) organisatorisch breder kunnen werken. Verschillende RESOC's zijn nu al bezig met duurzame ontwikkeling, maar dan sterk beperkt tot hun sectoraal domein van arbeidsmarktbeleid en economie (maatschappelijk verantwoord ondernemen), wat een sterke meerwaarde geeft, maar nog heel wat stappen vraagt om tot geïntegreerde duurzame ontwikkeling te komen. In vergelijking met het onderzoek naar Streekplatform Meetjesland, worden de RESOC's meer politiek gedragen, maar ook meer politiek gestuurd. Terwijl Streekplatform Meetjesland daarenboven in zijn opzet meer een geïntegreerd netwerk vormt, zijn de RESOC's terug sectoraal georganiseerd, al blijkt uit hun concrete handelen (zie bv.: RESOC/SERR Zuid-West Vlaanderen en de opdracht voor een duurzaamheidsbarometer voor lokale besturen) dat zij proberen breder te gaan dan het sectorale economische en arbeidsmarktbeleid.

Bovendien zouden ook intercommunales beroep kunnen doen op projectsubsidies. Omdat dit onderzoek beperkt is gebleven tot het Streekplatform Meetjesland, kunnen we hier geen verdere uitspraken over doen.

5.4.2 Schaaldimensie

Het subregionale netwerk creëert vooral een lokale inbedding die verbonden is met andere beleidschalen zodat er een 'effectiviteit' wordt verzekerd in dit netwerk. Zonder politiek-(administratieve) banden tussen verschillende actoren op meerdere beleidschalen is er een quasi- onmogelijkheid tot slagen. Wanneer overheden op lokaal of subregionaal schaalniveau iets implementeren, dan moeten ze ook instaan voor een efficiënt verloop en reële politiekadministratieve steun. Dit blijkt één van de problemen bij het Streekplatform

Meetjesland. Uiteindelijk bepalen de lokale gemeentes het leidende beleid. Het netwerk van het Streekplatform heeft wel een stevige overlegbasis en geloofwaardigheid wanneer alle actoren zich achter het beleid scharen voor de streek. Het daagt ook uit tot nadenken op lange termijn. De lokale RESOC is beperkter, maar probeert dat veld van het subregionaal beleid over te nemen. Nochtans zijn zij door hun meer sectorale invalshoek en structuur minder goed geplaatst om een participatief breed netwerk van allerhande private en publieke actoren te vormen. Ze genieten echter wel een groter politiek draagvlak.

5.4.3 Strategische dimensie

De legitimiteit is hier zeer groot doordat het subregionaal netwerk op een open manier toegang verleent aan alle betrokkenen. Dit bevordert een sterke betrokkenheid van de actoren in het proces. Gelijke informatiedoorstroming en gelijke toegang staan hierbij centraal. Op basis van een minimale kaderstelling kan men een langdurig proces opzetten gericht op een 'open' einde in die zin dat het een collaboratieve planning is, gericht op een eindpunt. Output is onzeker op voorhand geen vast product, wel proces dat centraal staat - maar wordt gedragen. De geloofwaardigheid is sterk afhankelijk van de ruimte voor inbreng en de openheid tegenover alle participerende actoren. De uitkomst is onzeker en de risico's hoog. Deze zijn ten volle afhankelijk van het collectieve leerproces en de openheid en het vertrouwen dat gecreëerd wordt door de betrokken actoren. De efficiëntie is 'onzeker' - al wordt er wel actief gewerkt aan concrete resultaten gedurende het proces - doordat men zich ten volle afhankelijk stelt van de momentane gebeurtenissen en wensen/belangen van actoren. Afstemming op bestaande subregionale schaalarrangementen, praktijken en regels/wetten/decreten wordt gemaakt doorheen het proces dat het subregionale netwerk uitdoktert.

5.4.4 Actoren dimensie

Belangrijk hierbij is dat het beleid investeert in capaciteitsopbouw op subregionaal niveau. Er is een noodzaak aan expertise inzake duurzame ontwikkeling en procesbegeleiding en aan actoren die zich vanuit die sterke capaciteit neutraal moeten kunnen opstellen. Politieke vertegenwoordigers die dergelijke subregionale netwerken trekken, mogen dan al nodig zijn, maar brengen geenszins een breed draagvlak teweeg door hun belangenpositie en de perceptie die ze tegen hebben. Deze lokale en subregionale capaciteitsopbouw doet een netwerk slagen of falen. Deze voorgangers en experts moeten toelaten een coördinatie en mobilisatie teweeg te brengen bij alle participerende actoren en op lange termijn te gaan werken. Door de sturing en ondersteuning hiervan vanuit de het departement Duurzame Ontwikkeling, kan hierdoor een ondersteunende rol worden verleend vanuit de beleiddomeinoverschrijdende werkgroep DO en de Cel DO.

5.4.5 Institutionele instrumenten

Gebaseerd op een lerend netwerk tussen actoren die allen hun bijdrage doen vanuit de concrete positie in dit netwerk. Er wordt een gezamenlijke visie opgebouwd op lange termijn op basis van een deliberatief proces (langetermijn *assessment plans*). Problematisch is dat dit geenszins als regulier beleid kan gezien worden, maar meestal beperkt is tot een project in een specifieke subregionale ruimte en situatie. Er is geen 'Cut and Paste'-aanpak mogelijk, omdat zoveel lokale en contextuele factoren meespelen. Het werken via complexe voorbeeldprojecten sluit aan bij de beleidsbrief DO (2007-2008) van Minister-President Kris Peeters (Peeters, 2007/2008: 10). Zo kunnen deze subregionale voorbeeldprojecten als experimenten dienen voor een reële integrale werking en duurzame ontwikkeling op lokaal en subregionaal schaalniveau.

6. Bibliografie

- Agyeman, Bullard & Evans, 2003, Just sustainabilities: development in an unequal world, Earthscan, London, 347p.
- Agnew, 1994, *The territorial trap: the geographical assumptions of international relations theory*, in: Review of International Political Economy 1 (1), pp. 53–80.
- Albrechts & Lievois, 2004, *The Flemish Diamond. Network in the Making?* In: European Planning Studies, 12, 3, pp. 351-370.
- Allaert, Leinfelder (eds.), 2005, Parkbos Gent. Over visievorming en beleidsnetwerking, Academia Press, Gent.
- Amin & Robbins, 1990; *The re-emergence of regional economies? The mythical geography of flexible accumulation*, in: Environment and Planning D: Society and Space 8(1) pp.7-34.
- Andrew & Goldsmith, 1998, *From local government to local governance and beyond*, in: International Political Science review, 19(2), pp. 101-117.
- Arnstein, S., 1969, *A ladder of citizen participation*. In: Journal of the American Institute of Planners, 34, 1969, pp. 216-224.
- Baker, 2006, Sustainable development, Routledge New York, 2006, 245p.
- Beck, 1992, Risk Society: Towards a New Modernity, Sage, London.
- Becker & Jahn, 1999, Sustainability and the social sciences: a cross-disciplinary approach to integrating environmental considerations into theoretical reorientation, Zed books, London, 366 p.
- Benford & Snow, 2000, *Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment*, in: Annual Review of Sociology, Vol. 26., pp. 611-639.
- Block, 2009, Van ID naar 3D: besluitvormingsprocessen en beslissingsmacht bij stadsontwikkelingsprojecten (Doctoraatsverhandeling), Gent.
- Blowers, 1997, *Environmental Policy: Ecological Modernisation or the Risk Society?*, in: Urban Studies, 1360-063X, Volume 34, Issue 5, pp. 845 – 871.
- Boas, 2007, *Conceptualizing Continuity and Change*, in: Journal of Theoretical Politics, Vol. 19, No. 1, 33-54.
- Börzel, 1997, Policy Networks. A New Paradigm for European Governance, European University Institute.
- Brenner, 2004, New state spaces: urban governance and the rescaling of statehood, Oxford University Press, Oxford, 351 p.
- Brenner, 1998, *Between fixity and motion: accumulation, territorial organization and the historical geography of spatial scales*, in: Environment and Planning D: Society and Space, Volume: 16 Issue: 4 Pages: 379-504.

- Bulkeley & Betstill, 2005, *Reconfiguring environmental governance: Towards a politics of scales and networks*, in: *Political Geography*, Volume 24, Issue 8, November 2005, Pages 875-902.
- Bullard, 1994, *Dumping in Dixie: Race, Class, and Environmental Quality* (second ed.), Westview Press, Boulder.
- Cabus, Van Haverbeke, 2003, *Ruimtelijk-economische dynamiek in Vlaanderen*, Academia Press, Gent.
- Castells, 1997, *The power of identity*, Blackwell, Cambridge.
- Christoff, 1996, *Ecological modernization, ecological modernities*. In: *Environmental Politics* 5 3, pp. 476–500.
- Collinge, 1999, *Self-organization of society by scale: a spatial reworking of regulation theory*, in: *Environment and Planning D: Society and Space* 17, pp. 554–574.
- Crawford & Ostrom, 1995, *A grammar of institutions*, in: *American Political Science Review* 89 (3), pp. 582–600.
- Daly 1977, *Does the government profit from inflation?*, American enterprise institute for public policy research, Washington (D.C.), 42p.
- Daly & Cobb 1990, *For the Common Good: Redirecting the Economy Toward Community, the Environment, and a Sustainable Future*, Beacon Press, Boston.
- Debruyne, P., Vandewiele, D., 2009, *Multi-level governance voor subregionale duurzaamheid*, Vlaams Interuniversitair Steunpunt voor Duurzame Ontwikkeling, Gent, 98 p.
- De Decker, 1999, *On the genesis of an urban policy in Flanders, Belgium*, in: *Netherlands Journal of Housing and the Built Environment* 14, pp. 183–190.
- De Decker & Loopmans, 2003, *Nieuw Vlaams stedenbeleid verergert de armoede*, in: *Agora* vol:19 (1), pp. 27-29.
- De Decker, 2004, *De ondraaglijke lichtheid van het beleid voor de stad in Vlaanderen. Van geïndividualiseerd woonmodel tot stedelijke crisis: een sociologische analyse*. Doctoraatsverhandeling Politieke en Sociale Wetenschappen, Antwerpen: Universiteit Antwerpen.
- De Decker & Kesteloot, 2005, *De sociale roots van de antistedelijke politiek*, in: *Alert* nr 2.
- Delaney & Leitner, 1997, *The political construction of scale*, in: *Political Geography* 16, pp. 93–97.
- De Rynck & Voets, 2003, *Interorganisatorische gebiedsgerichte samenwerking*. In: *Tussen bestuurskunde en bestuurspraktijk: bijdragen voor duurzaam besturen in Vlaanderen* / Ed.: Geert Bouckaert. - Leuven: Steunpunt bestuurlijke organisatie Vlaanderen.
- De Rynck & Voets, 2005, *Samenwerkingsvormen op streekniveau: stuurt daar iemand?*. In: *Nieuwe vormen van bestuur* / Herwig Reynaert (ed.), Vanden Broele, Brugge.
- De Rynck & Voets, 2006, *Democracy in area-based policy networks. The case of Ghent*. In: *The American review of public administration*, 36(1), pp.58-78.

- De Rynck, Voets & Wayenberg, 2007, *Interbestuurlijke samenwerking in Vlaanderen: wie?, wat? en hoe?*. In: Burger, bestuur en beleid: tijdschrift voor bestuurskunde en bestuursrecht, 4(3), pp. 171-180.
- Desmedt, 2005, *Verkennen van de toekomst met scenario's*, Studiedienst van de Vlaamse Regering, Brussel, 69p.
- Devos 1999, *The myth of globalisation and its strategic consequences*, Gent : RUG. Vakgroep politieke wetenschappen, 1999.
- Devos, 2001, *Machtsdimensie van multi-level structuren: een algemene verkenning*, in: Res Publica: Belgian Journal Of Political Science, pp 81-101.
- Dresner, 2002, *The Principles of Sustainability*, Earthscan Publications, London.
- Dryzek, 1997, *The politics of the Earth. Environmental discourses*, Oxford University Press, New York.
- Dryzek, 2000, *Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, Contestations*, Oxford University Press, Oxford.
- Eckerberg en Forsberg, 1998, *Implementing agenda 21 in local government: the Swedish experience*, in: Local Environment 3 (3), pp. 333–347.
- Flyvbjerg, 2001, *Making Social Science Matter—Why Social Inquiry Fails and How It Can Succeed Again*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Forester, 1993, *Critical Theory, Public Policy and Planning Practice*, State University of New York Press, New York.
- Forsyth, 2003, *Critical Political Ecology: The Politics of Environmental Science*, Routledge, London.
- Fowke & Prasad, 1996, *Sustainable development, cities and local government*. In: Australian Planner 33 , pp. 61–66.
- Fremout & De Baere, 2001, *Lokale Agenda 21: draaiboek editie 2001*. Brussel, 374 p.
- Gysen, Bruyninckx en Bachus, 2001, *Onderzoek naar de samenstelling en werking van de gemeentelijke en provinciale milieuadviesraden*, MiNa Raad, Brussel, 122 p.
- Gibbs & Jonas, 2000, *Governance and regulation in local environmental policy: the utility of a regime approach*, in: Geoforum 31 (3), pp. 299–313.
- Gibbs, 2002, *Local Development and the Environment*, Routledge, London.
- Gibbs & Krueger, 2005, *Exploring local capacities for sustainable development*, in: Geoforum 36 (4), pp. 407–409.
- Giddens, 1985, *A Contemporary Critique of Historical Materialism. (Vol. 2. The Nation State and Violence.)*, Polity, Cambridge.

- Goeminne en Mutombo, 2007, The Field of Scenarios: fuzziness as a chance for building appealing future visions, Working paper for the CONSENTSUS project, Ghent University, 36 p.
- Gualini 2003, *Cross-border governance: inventing regions in a transnational multi-level polity*, in: DISP 152, pp. 43–52.
- Gualini, 2004, *Regionalization as 'Experimental Regionalism': the rescaling of territorial policy-making in Germany*, in: International Journal of Urban and Regional Research 28 (2), pp. 329–353.
- Habermas, 1981, *The Theory of Communicative Action*, vol. 1: Reason and the Rationalisation of Society, Beacon Press, Boston.
- Hajer, 1995, *The politics of environmental discourse: Ecological modernization and the policy process*, Oxford University Press, Oxford.
- Hajer & Wagenaar, 2003, *Introduction*, in: M. Hajer and H. Wagenaar, Editors, *Deliberative Policy Analysis: Understanding Governance in the Network Society*, Cambridge University Press, Cambridge, pp. 1–32.
- Hajer, 2004, *Nieuwe vormen van Governance. Een essay over nieuwe vormen van bestuur, Milieu en Natuur Planbureau RIVM.*
- Harding, 1995, *Elite theory and growth machines*. In: D. Judge, G. Stoker and H. Wolman, *Theories of Urban Politics*, Sage, London, pp. 35-53.
- Harvey, 2000, *Spaces of Hope*, University of California Press, 330 p.
- Healey, 1997, *Collaborative planning*, Macmillan, London.
- Haughton & Counsell, 2004, *Regions and sustainable development: regional planning matters*, in: *Geography Journal*, pp. 135–145.
- Hendry, 2000, *Econometrics: Alchemy or science*, Oxford, New York.
- Herbert P. Kitschelt, 1986, *Political Opportunity Structures and Political Protest: Anti Nuclear Movements in Four Democracies*, In: *British Journal of Political Science*, Vol. 16, No. 1., pp. 57-85.
- Hix, 1998, *The Political System of the European Union*, Macmillan, London.
- Hooghe & Marks, 2001, *Multi-level governance and European integration*, Rowman and Littlefield, London.
- Houthaève, 1999, *Ruimtelijke planvorming in actie : conceptie en toepassing van een collaboratieve planningspraktijk in Vlaanderen met illustratief cases-onderzoek: kritische succesfactoren voor de werking van een ruimtelijk planningsstelsel*, Diss. doct. wetenschappen : aardrijkskunde, Gent – UGent.
- Houthaève, 2005, *Het parkbosproject of de lichtheid van het 'vermarkten' van de collaboratieve planning*, in: Allaert, Leinfelder (eds.), *Parkbos Gent. Over visievorming en beleidsnetwerking*. Academia Press, Gent, 2005, pp. 103-111.
- Huyse, 1980, *De gewapende vrede. Politiek in België na 1945*. Kritak, Leuven.

- Jachtenfuchs, 1997, *Democracy and Governance in the European Union*, ECSA-Austria.
- Jessop, 1993, *Towards a Schumpeterian Workfare State? Preliminary Remarks on Post-Fordist Political Economy*. In: *Studies in Political Economy* (40), pp. 7-40.
- Jessop, 1998, *Critical Semiotic Analysis and Cultural Political Economy*. In: *Critical Discourse Studies*, 1 (2). pp. 159-174.
- Jessop, 2000, *The strategic relational theory of the state.*, Han-ul Publishing, Seoul.
- Jessop, 2001, *Institutional (re)turns and the strategic-relation approach*, in: *Environment and Planning A* 33 , pp. 1213–1235.
- Jessop, 2002, *Governance, governance failure, meta-governance*. In: *Participatory governance in multi-level context: concepts and experience*. Leske and Budrich, Opladen, pp. 33-58.
- Jessop, 2004, *Critical Semiotic Analysis and Cultural Political Economy*. In: *Critical Discourse Studies*, 1 (2). pp. 159-174.
- Jonas, 2006, *Pro scale: further reflections on the 'scale debate' in human geography*. In: *Transnational Institute of British Geographers*, pp.399- 406.
- Jones 2004, *An Introduction to Political Geography*, Routledge, 202 p.
- Jordan, Rüdiger & Zito, 2005, *The Rise of 'New' Policy Instruments in Comparative Perspective: Has Governance Eclipsed Government?*, in: *Political Studies*, Volume 53 Issue 3, Pages 477-496.
- Keane 1988, *Democracy and civil society*, Verso London.
- Keating and Loughlin, 1997, *The political economy of regionalism*, Routedledge, Oxford.
- Keating 1998, *Is there a regional level of government in Europe?* in: Patrick Le Galès and Christian Lequesne, *Regions in Europe*, Routedledge, Oxford, pp. 11-29.
- Kemp, Parto & Gibson, 2005, *Governance for sustainable development: moving from theory to practice*, in: *International Journal of Sustainable Development*, Volume 8, Number 1-2, pp. 12-30.
- Kenis & Schneider, 1991, *Policy networks and policy Analysis: Scrutinizing a New Analytical Toolbox*.
- Kesteloot & Meys, 2008 *Atlas van achtergestelde buurten in Vlaanderen en Brussel*. Instituut voor Sociale en Economische Geografie K.U.Leuven.
- Kickert ea, 1997, *Managing complex networks: strategies for the public sector* , SAGE, 206p.
- Kim, 2000, Kim, Kwang Woong. (2000). *Partnership and Effective Governance*. In J.C. Park ed., *Government and NGO*. Seoul: Bub Moon Sa.
- Kooiman 2000, *Societal governance: Levels, models, and orders of social-political interaction*, in: Jon Pierre (ed.), *Debating governance: Authority, steering and Democracy*, Oxford university press, Oxford, pp. 135-165.
- Krueger & Agyeman, 2004, *Sustainability schizophrenia or 'actually existing sustainabilities?' toward a broader understanding of the politics and promise of local sustainability in the US*, in: *Geoforum*, Volume 36, Issue 4, pp.410-417.

- Krueger & Savage, 2007, *City-Regions and Social Reproduction: A 'Place' for Sustainable Development?* In: International Journal of Urban and Regional Research, 31, pp.215-223.
- Lafferty & Langhelle, 1999, *Towards Sustainable Development: On the Goals of Development – and the Conditions of Sustainability*, London: Macmillan Publishers.
- Lafferty & Meadowcroft, 2000. *Implementing sustainable development, strategies and initiatives in high consumption societies* Oxford University Press, Oxford, 523 p.
- Lafferty (ed), 2001, *Sustainable Communities in Europe: The Implementation of Local Agenda 21 in 12 European Countries.*, : Earthscan Ltd., London.
- Lafferty, 2001, *Democracy and Regional Sustainable Development: Probing the Need for a New Demos with a New Rationality*. Paper presented to the Workshop 'The Global Ecological Crisis and the Nation State: Sovereignty, Economy and Ecology', ECPR Joint Sessions of Workshops, Grenoble, France, June 6-11.
- Lafferty, 2004, *Participation and sustainable development: modes of citizen, community and organizational involvement*, in: Lafferty (ed.), *governance for sustainable development*, Edward Elgar, Cheltenham, pp. 162-190.
- Lafferty & Eckerberg, 1998, *From the earth summit to Local Agenda 21: working towards sustainable development*, Earthscan, 280 p.
- Lagendijk, 2001, *Three stories about regional salience: 'regional worlds', 'political mobilisation' and 'performativity'*, in: *Zeitschrift für Wirtschaftsgeographie*, vol. 45(3-4), pp. 139-58.
- Latour, 1993, *We Have Never Been Modern*, Harvard University Press, 157 p.
- Le Galès, 2003, *Le retour des villes européennes. Sociétés urbaines, mondialisation, gouvernement et gouvernance*, Presses de Sciences-Po, Paris, 2003.
- Lehtonen, 2004, *The environmental–social interface of sustainable development: capabilities, social capital, institutions*, in: *Ecological Economics*, Volume 49, Issue 2, pp.199-214.
- Leroy, Arts en Van Tatenhove 2003, *Environment and Participation in a Context of Political Modernisation*, In: *Environmental Values*, Volume 12, Number 2, pp. 155-174.
- Lindblom 1959, *The Science of Muddling Through*. In: *Public Administration Review*, 19, 2, pp.79-88.
- Loopmans, Uitermark and de Maesschalck, 2002, *Against all odds: poor people jumping scales and the genesis of an urban policy in Flanders, Belgium*, In: *Belgeo* 2, pp. 243-259.
- Loopmans, 2007, *From SIF to city fund: a new direction for urban policy in Flanders, Belgium*. In: *Journal of housing and the built environment* 22.
- MacLeod, G., Goodwin, M., 1999a, *Reconstructing an Urban and Regional Political Economy: On State, Politics, Scale, and Explanation*. In: *Political Geography*, 18, 6, pp.697–730.
- MacLeod, G. & Goodwin, M., 1999b, *Space, scale and state strategy: rethinking urban and regional governance*. In: *Progress in Human Geography*, 23, 4, pp. 503–527.

- Marcuse, 1998, *Sustainability is not enough*, In: Environment and Urbanization, Vol. 10, No 2, pp. 103-111.
- Martin, 2000, *Institutional Approaches in Economic Geography*, in: Eric Sheppard, Trevor J. Barnes (eds.), A companion to economic geography, Wiley-Blackwell, 552 p.
- Meadowcroft, J., 1997, *Planning for Sustainable Development: Insights from the Literatures of Political Science*. In: European Journal of Political Research, 31, pp. 427-454.
- Meadowcroft, 1999, *Towards sustainable development: on the goals of development and the condition of sustainability*, London, Macmillan.
- Meadows, Randers, Behren, 1972, *The Limits to Growth First Report to the Club of Rome*, Universe Books.
- Meppem & Bourke 1999, *Different ways of knowing: a communicative turn toward sustainability*, in: Ecological Economics, Volume 30, Issue 3, pp. 389-404.
- Mintzberg & Waters, 1990, *Studying Deciding: An Exchange of Views Between Mintzberg and Waters, Pettigrew, and Butler*, in: Organization Studies, Vol. 11, No. 1, 001-6.
- Mintzberg, 1994, *The rise and fall of strategic planning: reconceiving roles for planning, plans, planners*, Free Press, 458 p.
- Moulaert, 1983, *Regional analysis and the new international division of labor: applications of a political economy approach*, Kluwer-Nijhoff Pub., 171 p.
- Moulaert, Martinelle, Swyngedouw, 2005, *Social innovation in the governance of urban communities: a multidisciplinary perspective*. In: Special issue of Urban Studies, 42.
- Paredis, 2001, *Duurzame ontwikkeling: de ambities doorgelicht*, in NoordZuid Cahier, jaargang 26, nr. 4, pp. 33-46.
- Paredis, 2005, *Ecologische schuld als uitdaging voor een beleid van duurzaamheid*, in: Oikos, vol. 33, pp. 27-39.
- Peck, 2003, *Geography and Public Policy: Mapping the Penal State*. In: Progress in Human Geography, 27, 2, pp.222-233.
- Peck & Tickell, 2002, *Neoliberalizing Space*. In: Antipode, 34, 3, pp.34-52.
- Peeters, 1995, *Voor Steden en Mensen*, Beleidsbrief stedenbeleid, Vlaamse Regering.
- Pierre, 1999, *Models of Urban Governance*, in: Urban Affairs Review, Vol. 34, No. 3, 372-396.
- Polletta, 1999, *Snarls, Quacks, and Quarrels: Culture and Structure*, in: Political Process Theory, Sociological Forum, Vol. 14, No. 1.
- Poulantzas, 1973, *Political power and social classes*, Sheed and Ward, 367 p.
- Propper en Steenbeek, 1998, *Interactieve beleidsvoering: Typering, Ervaringen en Dilemma's*, in: Bestuurskunde, nr. 7, pp. 292-301.
- Purcell, 2006, *Urban democracy and the local trap*. In: Urban Studies, 43, 11, pp.1921-1941.

- Redclift & Woodgate, 1997, *The international handbook of environmental sociology*, Edward Elgar, 485 p.
- Rhodes, 1990, *Policy networks: a British perspective*. In: *Journal of Theoretical Politics*, 2, pp.293–317.
- Rhodes, 2000, *Governance and Public Administration*, in J. Pierre *Debating Governance: Authority, Steering and Democracy*, Oxford University Press, Oxford.
- Rhodes, 1996; *The New Governance: governing without Government*, in: *Political Studies*, 44, pp.652-67.
- Van Roosbroeck & Vandewalle, 2005, *Werken aan de Overheid: de mening van de burger*, Steunpunt Bestuurlijke Organisatie Vlaanderen, 56 p.
- Rowe & Fudge, 2003, *Thinking National Sustainable Development Strategy and Local Implementation: a case study in Sweden*, in: *Local Environment*, Volume 8, Number 2, pp. 125-140.
- Saey, 1996, *De grenzen, de ouderdom en de aard van Europa*. In: Morelli (red.), *De Grote Mythen uit de Geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*, Berchem (Antwerpen), E. P. O., pp. 269-281.
- Saey, 1998, *De waarheid, maar niet de volle waarheid*. In: *Planologisch Nieuws* 18, pp. 236-238.
- Saey, 2002, *Sociale identiteit, culturele strijd en wereld-systeemanalyse*. In: *Ruimte voor het verhaal van de andere. Over het in- en uitsluitend vermogen van het denken en het discours*. CIMIC, EPO, 2002, pp. 69-92.
- Schnurr & Holtz, 1998, *The cornerstone of development: integrating environmental, social, and economic policies*, IDRC, 1998, 312 p.
- Smith, 1997, *Antinomies of space and nature in Henri Lefebvre's The Production of Space*. In: *Philosophy and Geography*, 2, pp.50-51.
- Sörensen & Torfing, 2003, *Network Politics, Political Capital and Democracy*, in: *International Journal of Public Administration* 26, pp.609-34.
- Sörensen, 2006, *Metagovernance*, In: *he American Review of Public Administration*, Vol. 36, No. 1, pp. 98-114.
- Spaargaren & Mol, 1992, *Sociology, Environment, and Modernity: Ecological Modernization as a theory of Social Change*, In: *Society and Natural Resources*, Vol. 5, pp. 323-344.
- Spillemaekers, Bachus, 2007, *Governance modellen voor duurzame ontwikkeling*, Leuven, Steunpunt Duurzame Ontwikkeling, 32 p.
- Stoker, 1998, *Governance as theory: five propositions*. In: *International Social Science Journal*, 155, pp.17-28.
- Stone 1989, *Regime politics: governing Atlanta 1946–88*. Lawrence, KS: University Press of Kansas.
- Storper, 1997, *regional economies as relational assets*. In: Lee (ed.), *Geographies of economies*, London, Arnold.

- Stouthuysen, Duyvendak & Van Der Graaf, 1999, *Stedelijk beleid in Vlaanderen en Nederland: kansarmoede, sociale cohesie en sociaal kapitaal*. In: Hooghe M. (ed.), *Sociaal kapitaal en democratie*. Acco, Leuven, pp. 365-394.
- Swyngedouw, 1996, *Reconstructing Citizenship, the Re-Scaling of the State and the New Authoritarianism: Closing the Belgian Mines*. In: *Urban Studies*, 33, pp.1499-1521.
- Swyngedouw, 1997, *Neither global nor local: Glocalisation and the politics of scale*. In: Cox, K., *Spaces of Globalization. Reasserting the power of the local*, Guilford Publications, New York.
- Swyngedouw E., 2000, *Authoritarian governance, power and the politics of rescaling*. In: *Environment and Planning: Society and Space*, 18, pp.63-76.
- Swyngedouw, E., 2004, *Globalisation or 'Glocalisation'? Networks, Territories and Rescaling*. In: *Cambridge Review of International Affairs*, 17, 1, pp.25-48.
- Swyngedouw, E., 2006, *Impossible 'Sustainability' and the Post-Political Condition.*, In: Gibbs, D. & Krueger, R. (Eds.), *Sustainable Development.*, New York: Guilford Press.
- Tarrow, 1994, *Power in Movement*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Thompson & Pforr, 2005, *Policy networks and good governance: a discussion*, School of Management, Curtin University of Technology, 2005, 10 p.
- Tilly, 1994, *A phenomenology of landscape.*, : Berg, Oxford.
- Tratsaert 2009, *Lokaal woonbeleid in Vlaanderen: Tien jaar na de Vlaamse wooncode de kinderschoenen ontgroeid?*, Leuven: Steunpunt Ruimte en Wonen, 145p.
- Uitermark, J., 2002, *Rescaling, 'scale fragmentation' and the regulation of antagonistic relationships*. In: *Progress in Human Geography*, 26, 6, pp.743-765.
- Uitermark, J., 2005, *The genesis and evolution of urban policy: a confrontation of regulationist and governmentality approche*, In: *Political Geography*, Vol. 24, No. 2, pp.137-163.
- Valentin en Spangenberg, 1999, *Indicators for sustainable communities*, Wuppertal Institute, 1999.
- Vandenabeele, Goorden, 2004, *Burgers en het Vlaamse milieubeleid: trendsettende voorbeelden.*, Steunpunt Milieubeleidswetenschappen, Antwerpen, 82 p.
- Van Grembergen, 2001, *Beleidsnota Stedenbeleid*, Vlaamse Regering, Brussel.
- Van Tatenhove, Arts, Leroy, 2000, *Political modernisation and the environment: the renewal of environmental policy arrangements*, Springer, 219 p.
- Van Tatenhove & Leroy, 2003, *Environment and Participation in a Context of Political Modernisation*, In: *Environmental Values* 12, pp. 155-174.
- Van Wesenbeeck, 2003; *Spanningsvelden bij de beleidsvoering vanuit het informele netwerk van de Gentse kanaalzone*, paper gepresenteerd op Plandag, Gent.

- Van Wesenbeeck & van Avermaet, 2003, Het project Gentse kanaalzone: samen werken aan de duurzame ontwikkeling van de kanaalzone Gent- Terneuzen, paper voor de Werelddag voor de Stedenbouw, Brussel.
- Van Zwam, 2007, De Organisatie van Intergemeentelijke en Regionale Samenwerking (case Meetjesland), Licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, Faculteit Economie en Bedrijfskunde, 90 p.
- Voets & De Rynck, 2004, Het Project Gentse Kanaalzone: naar een onderzoekskader voor gebiedsgerichte beleidsvorming. Steunpunt Beleidsrelevant Onderzoek Bestuurlijke Organisatie Vlaanderen, Leuven.
- Wayenberg, 2005, *Political localism in Flanders*. In: Reynaert, Steyvers, Delwit and Pilet (eds.), *Revolution or renovation: reforming local politics in Europe*, Vandenbroele, Brugge, pp. 499-521.
- Waeyenberg en Van Dooren, 2005, *Vermindering van planlast voor lokale besturen. Het doelmatigheidsprofiel van de lokale planverplichting toegepast op het Vlaamse stedenbeleid*, In: De Rynck Filip & Wayenberg Ellen (Red.), *Lokale besturen in Vlaanderen: intra- en interbestuurlijk doorgelicht*. Jaarboek SBOV, die Keure, Brugge, pp. 137-160.
- While, Jonas & Gibbs, 2004, *The environment and the entrepreneurial city: searching for the urban 'sustainability fix' in Manchester and Leeds*, In: *International Journal of Urban and Regional Research*, Volume 28 Issue 3, pp.549 – 56.
- Zürn 1999, *The State in the Post-National Constellation - Societal Denationalization and Multi-Level Governance*, ARENA Working Paper series.